

KARNEVAL REVOLUCE

Střední Evropa 1989

PADRAIC KENNEY

Cyber)

Přeložila Petruška Šustrová

ÚVOD: POULIČNÍ DIVADLO,
KONKRÉTNÍ POEZIE

Úterý 16. února 1988. Bylo masopustní úterý, předvečer postní doby. V Polsku bylo slunečné a na toto roční období neobyčejně teplé počasí, ve Vratislavi na jihovýchodě Polska bylo kolem osmnácti stupňů. Dokonalá příležitost k tradičnímu karnevalu ve stylu Ria de Janeiro, hladce převedenému do komunistické úpravy: „Proletario karneval“ (*Karnawał RObotniczy* – „robotník“ je polsky „dělník“, pozn. překl.). Kolem hodin ve Svidnické ulici v centru tohoto šestisettisícového města se shromáždil dav tří až pěti tisíc lidí.

„Vynasnažme se, aby naše město zastínilo Las Vegas,“ hlásaly letáky vylepené na ulicích a rozdávané po středních školách a ve studentských kolejích. „Oblékni se na ples. Tentokrát se nás policie ani nedotkne. Uděláme čáry máry fuk, a oni buď zmizí, nebo se přidají ke karnevalu.“⁴¹ I diskžokejové populárního Rádía 3 vyzývají své vratislavské posluchače, aby se k zábavě připojili – dokud si úřady neuvědomí, čím je to karneval, a pozvání neodvolají.

Tak začal další „happening“, který přivedla na svět (abychom neřekli „zorganizovala“) Pomerančová alternativa. Guru kolektivu tohoto partyzánského pouličního divadla, čtyřiatřicetiletý Waldemar „Major“ Fydrych, to udělat nemohl: když se blížil k zástupu, zadržela ho i s jeho známým oranžovým megafonem policie. Představení však stejně pokračovalo. Zdálo se, že každý má nějakou píšťalu nebo trumpetu. Byl tam kytarista Krzysztof „Jakub“ Jakubczak, který zástup rozehříval dětskými písničkami, komunistickými popěvkami i nacionalistickými písněmi. Byla tam kostra a provizorní orchestr s obrovským bubnem. Byli tam členové Ku Klux Klanu, kteří mávali heslem „Otevřte hranice, běžíme do Calgary!“ Byli tam Šmoulové, horník rozdávající kusy uhlí i loutka Jaruzelského. Červená Karkulka se vedla v podpaždí s vlkem a medvěd třímal kulomet.

Zástup provolával: „Policie se taky baví!“ a „Čáry máry fuk!“ Jenže

policie nezmizela. Místo toho chytala bavící se lidi a vlekla je do čekajících policejních aut. Veselící se dav osvobozoval zadržené tak rychle, jak je policie shromažďovala; jen Jakubczak byl osvobozen čtyřikrát. Mnozí policisté zjistili, že je dav obklíčil v jejich vlastních vozech jako v pasti. Nakonec se několik desítek policistů pevně zakleslo pažemi a vyrazili po Svidnické. „Byla to scéna,“ napsal jeden undergroundový týdeník, „ze které by se zatočila hlava každému surrealistovi.“² Byla ta řada modrých příleb opožděným příspěvkem k oslavám? Zřejmě ne. V pět hodin bylo po happeningu – kromě policejní stanice, kde Jakubczak se svou kytarou vedl společný zpěv a několik desítek zadržených čekalo, až budou pokáráni a propuštěni domů.

Podle strohých výtek v komunistickém tisku to byl jen bláznivý studentský kousek, který bylo nutné ukončit, aby lidem nepřekážel v odpovědném návratu z práce. To byla jedna verze. Jiná v tom viděla politický manévr, reakci na zvýšení cen oznámené začátkem února a na selhání několikafázového režimního programu ekonomické reformy. Jedno heslo ostatně slibovalo neustálé utahování opasek: „Karneval = II. etapa. Popeleční středa = III. etapa.“

Zpráva o happeningu byla v největším podzemním periodiku *Solidarity*, v *Tygodniku mazowsze*, umístěna vedle článku стратега *Solidarity* Jacka Kurońe, který zahajovala zlověstná věta: „Zemí obchází strašidlo společenského výbuchu.“³ Kuroń se obával destabilizujících dopadů nějakého takového výbuchu a uvažoval o tom, zda by byl výsledkem hromadný konflikt mezi státem a společností. Po „karnevalovém“ happeningu by možná vratislavské úřady souhlasily, že Kurońovy obavy byly oprávněné. Ale vážně – jakou politickou závažnost má Červená Karkulka?

O rok později Kuroń a ostatní nejvyšší představitelé *Solidarity* zasednou k vyjednávání s komunistickým režimem. Tato vyjednávání, která si v únoru 1988 neuměl nikdo představit, vedla k legalizaci *Solidarity*, k napolo svobodným volbám a nakonec k pádu komunismu v Polsku a v celé střední Evropě. Režim váhající mezi reformou a represí se posadil ke stolu, aby vyjednával s opozicí, která se obávala síly nahromaděného hněvu společnosti.

Proč tedy byli vratislavští obyvatelé onoho zimního dne na ulici a jak to zapadá do příběhu o revolucích roku 1989? Jednotlivé kousky

můžeme začít skládat dohromady, když si uvědomíme, že cesta od obav roku 1988 k triumfům roku 1989 je klikatá. Za několik krátkých let se svět obrátil vzhůru nohama. Červená Karkulka se objala s vlkem (bez ohledu na ozbrojeného medvěda v sousedství). Příběh nás, jak uvidíme, provede ulicemi Vratislavi a zvláštním světem Pomerančové alternativy. Bude to však také putování desítkami jiných měst a městeček ve společnosti četných jiných hnutí a napříč událostmi, které obvyklá líčení největších revolučních událostí naší doby nechávají stranou.

Rok 1989 – chvíle, kdy studenou válku a komunismus ve střední Evropě a po celém světě porazily demokracie, volný trh a národní tužby – byl rokem dramatických a okamžitě viditelných začátků a konců. Komunističtí vůdci se potřásali rukama s disidenty, právě vyšlými z vězení; filozof byl zvolen prezidentem; nad triumfujícími zástupy ledaskde vlály vlajky s vystřiženými komunistickými symboly.

Revoluce však nejsou jen rozhodující momenty; ruská revoluce a francouzská revoluce nejsou fascinující jen kvůli novým světům, které vytvářejí, ale také pro svou atmosféru neomezených možností a barvitých tužeb. Roky 1917 a 1789 byly epochy, v nichž politicky uvědomělé městské společnosti a hnutí při vypracovávání veřejných rituálů, oslav a (někdy) bitev sledovaly úžasné rozmanité programy. I když v historické paměti možná kdysi převládala představa neovladatelných davů, jimiž manipulovali obratní vůdci, dnes už víme, že jde o mnohem zajímavější příběhy.

Možná je to tím, že je střední Evropa trochu stranou a že se ony události pultuctem zemí přehnaly tak strašně rychle, v každém případě však vyličení roku 1989 často víc zatemňují než odhalují. I vědci, kteří tuto oblast velmi dobře znají, se uchylují ke špetce nadpřirozena, mají-li vysvětlit, jak se z komunistického bloku vynořily svoboda a demokracie. Byl to „rok zázraků“ (*annus mirabilis*), během kterého „moc lidu“ „ozářila noc“.⁴ Zprávy o náhlých zázracích mají každého historika přimět k ostražitému podezření. Tak ohromné změny, jaké proběhly v roce 1989, se nevyskytují – ani nemohou – zničehonic; zázraky se stávají zřídka. Davy, jež se objevily na ulicích nebo ve volebních místnostech, se vynořily, jak musíme předpokládat už kvůli analogii s jinými revolučními chvílemi, až ve fázi, kterou už si pro sebe připravily.

Karneval, o němž pojednává tato kniha, se odehrával asi tři a půl roku,

od polských demonstrací po Černobylu na jaře 1986 do sametové revoluce v Praze. Za ta léta vztah mezi státem, opozicí a společností změnily nové problémy, nová hnutí a nová generace. Dějištěm karnevalu bylo Polsko, Československo, Maďarsko a Německá demokratická republika (Východní Německo, NDR), a také části sousedních zemí: nejsevernější jugoslávská republika Slovinsko a západní Ukrajina, která byla součástí Sovětského svazu.

Tato střední Evropa* je oblast, která má společnou minulost v západních říších (Rakousko-Uhersko, Polské království a Pruské království). Od druhé světové války se tam vyvíjela společná tradice nenásilného politické angažmá. Lidé v této oblasti rozvíjeli způsoby, jak odolávat komunismu, dávno před rokem 1989 – i když aktivní účastníci tvořili jen zřídka víc než malou menšinu celku. Mimo středoevropský region vypadaly události roku 1989 a jejich dopad dramaticky odlišně. Krvavý pád rumunského Nicolae Ceaușeska, strašné války a genocida v Chorvatsku a v Bosně i komunisty řízený rozpad Sovětského svazu patří v jistém ohledu k úplně jinému příběhu.

Ríkám tomuto období revoluce „karneval“ z několika příčin, a každá z nich odlišuje tato léta od opozice předchozích desetiletí. Za prvé existovala rozličnost, skoro ohromující pluralita různých hnutí. Tam, kde dřív člověk mohl většinou opozici bezpečně zaškatulkovat buď jako nacionalisticky konzervativní, nebo jako marxisticko-socialistickou, se teď mnohé opoziční proudy vymykaly jakékoli kategorizaci. Na scéně se shlukli radikální environmentalisté, hippies, umělci a pacifisté; často se výstředně mísily anarchistické, nacionalistické, liberální, konzervativní a postmaterialistické proudy.** Cílem většiny z nich byl konec komunismu, ale často bylo stejně důležité vyjádřit nějaký nový styl, a tak změnit společenské nebo přírodní prostředí. Jistě, některé proudy z této škály se objevily už

* Používám pojmu „střední Evropa“ v kontrastu k „východní Evropě“; jsou jím míněny nesovětské evropské komunistické země plus západní republiky Sovětského svazu. Zařazovat některé země na Východ a některé na Západ nebo do středu je ovšem ožehavé a kontroverzní. Čtenáři si mohou po přečtení této knihy udělat o společné minulosti vlastní závěry.

** Bude objasněno, že každá z těchto ideologií znamená pro Středoevropana ve srovnání s lidmi ze Západu něco úplně jiného.

dřív: v Polsku za první legální existence Solidarity v letech 1980–81 anebo v mnohem svobodnější Jugoslávii. Ale v letech 1986–89 to vypadalo, jako kdyby se obecné premisy a zábrany aktivistů prostě vypařily.

Za druhé byla tato revoluce rozradostněná. Až do té doby byla opozice namáhavá činnost, stejně bezútěšná jako život v pomalu chátrajícím sovětském bloku. Bylo tomu tak z dobrého důvodu: starší opoziční generace pamatovaly hrůzy války a sovětského osvobození; stalinistické monstrprocesy, vězení a vyčerpávající dřinu; a také sovětské tanky – ve Východním Německu v roce 1953, v Maďarsku v roce 1956 a v Československu v roce 1968. Cesta ke statečné opozici byla dlouhá a těžká. Člověk se v opozici většinou angažoval z filozofických důvodů, v důsledku svého psaní či bádání, aby zachránil národní duši. Nová opozice v letech karnevalu také mohla být hloubavá: její odpovědi těm, kdo kázali Lenina, byla četba Gándhího. Jenže tato opozice nebrala sebe ani režim příliš vážně. Tato opozice měla svou hudbu (někdy reggae, někdy punk, někdy rytmy Mardi Gras). Muzikanti také nezavdávali jinou příčinu, aby se o nich psalo, než že byli součástí karnevalu. Demonstrace nebyly nenávislné ani zoufalé (ačkoli ke konci se tato poloha znovu objevila), ale zábavné; byly to právě tak oslavy jako cokoli jiného.

Čtenář se zálibou v literární teorii už zaváhal: četla Pomerančová alternativa Bachtina? Někteří možná ano: díla ruského teoretika Michaila Bachtina o „karnevalu“ jako o literární figuře vyšla v Polsku v sedmdesátých letech, nedlouho poté, co začala vycházet anglicky. Ale ať už na vřatislavských ulicích byli literární kritici nebo ne, Bachtin by tehdy ve střední Evropě viděl mnoho povědomého.

Karneval (bachtinovský či jiný) prolamuje hranice všeho druhu. Vynucuje si odložení obvyklých společenských pravidel, vyvolává proměnu stávajícího pořádku a staví na hlavu společenskou a politickou hierarchii. A společenská hnutí druhé poloviny osmdesátých let ve střední Evropě skutečně brala na lehkou váhu strach, který tolik jiných držel zpátky, a vystupovala téměř beztržně. Nebylo pro ně důležité, jestli policie účastníky demonstrace zadrží, protože to také patřilo ke hře. Byli to vlastně exhibicionisté, kteří se dožadovali pozornosti a věděli, že jejich skopičiny ohrožují zavedený pořádek, aniž by byly nebezpečné.

A přitom železná opona tála. Středoevropané už proti svým národním

démonům nebojovali osamoceně. Naopak – tato nová hnutí věnovala velkou pozornost jedno druhému. Pokud to bylo možné, navštěvovali se jejich příslušníci navzájem bez ohledu na komunistické strážce hranic a kafkovská pasová omezení. Ústředním rysem karnevalového příběhu je tato interakce.

Zmíněná společenská hnutí prolamovala i politická pravidla. Antikomunismus pro ně neznamenal vést proti režimu válku, nebo se dokonce pouštět s komunisty do dialogu (i když to někteří dělali). Na místo odporu k režimu nebo touhy ho změnit nastoupila lhostejnost. Komunisté desítky let ignorovali společnost; teď to někteří začali dělat obráceně (přestože jejich vystoupení byla zčásti inscenována pro oči úřadů). Vyjadřovali odpor k režimu tím, že ho ignorovali. Některá hnutí byla dokonce ochotna se svým kolegům ze „starší opozice“ posmívat. Odložení staré politiky se osvobodili z obvyklých „sídel“ opozice: dílen, kostelních sálů, národních hnutí a undergroundových textů. V této revoluci bylo možné projevovali opozici kdekoli, skoro na každé půdě.

Kde jinde než v komunistickém světě bychom měli předpokládat (a rozhodně při zpětném pohledu) nějakou opozici, kterou bychom mohli označit za „karnevalovou“? Žít ve střední Evropě před rokem 1989 znamenalo být posluchačem nepřetržité samomluvy. Jak mohl člověk přerušit komunikační nátlak režimu a přimět ho, aby naslouchal společnosti? Roky mírných pokusů o vyvolání dialogu (o nějž se pokoušeli reformátoři ve straně nebo nestraniční rebelující intelektuálové) nevedly k úspěchu. Ale karneval samomluvy režimu přerval – nikoli přesvědčivými argumenty, nýbrž kakofonií neodbytných a výsměšných hlasů. A výsledkem, jak vidíme ve střední Evropě po roce 1989, byl dialog mezi státem a společností, který pokračuje dodnes.⁵

Odhození pravidel zastřelo hranice mezi občany a otevřelo hranice všeho druhu. A konečně prostě rozešlo strach z komunismu. Z perspektivy společenských hnutí obyčejných lidí můžeme revoluce roku 1989 uvidět novým způsobem.

V září 1986 jsem přijel na rok do Polska studovat polštinu a dějiny polských komunistických začátků.* Rozhodl jsem se žít ve Vratislavi.

* Nebyla to moje první cesta za železnou oponu; v roce 1984 jsem strávil čtyři měsíce v Moskvě (na koleji pro zahraniční studenty) a deset dní v Jugoslávii.

Byl tam někdo, s kým jsem se chtěl znovu setkat; a také jsem si myslel, že se naučím lépe polsky, když budu daleko od Varšavy. Vybral jsem si dobře: dva roky nato jsme se s Izabelou ve vratislavské katedrále vzali a město se stalo mým druhým domovem. Vratislav také v roce 1986 dozrávala k tomu, stát se nejživějším městem ve střední Evropě.

Hnutí, jež tam kvetla, patří mezi hnutí vylíčená v této knize. Patřila k nim Pomerančová alternativa, Svoboda a mír, Polsko-československá solidarita i různá další hnutí na středních a vysokých školách a v kostelích. Mezi studenty a učiteli v lyceu Adama Mickiewicze, kde moje milá učila ruštinu, a mezi mými kolegy z pátého ročníku, s nimiž jsem chodil na přednášky profesora Tadeusze Marczaka o dějinách komunistického Polska, byly mnohé ústřední osobnosti vratislavské opoziční scény.

Bohužel jsem o tom pramálo věděl. Rád bych vyprávěl o svých odvážných cestách kurýra, o tajných schůzkách, demonstracích, poutích a podzemních seminářích. Ale byl jsem tam (myslel jsem si tenkrát) jen proto, abych se o polských dějinách naučil všechno, co zvládnou, než budu dělat doktorát. A tak jsem deset měsíců vysedával v knihovně a přečetl spoustu knih a starých novin. Když jsem měl volno, cestoval jsem trochu po Polsku a zajel jsem si na krátké výlety do Maďarska a do Československa. Po cestě jsem se rozhodl, že opoziční hrátky nejsou pro mne; především jsem si myslel, že to není můj boj, a rozhodně jsem měl oproti Polákům nespravedlivou výhodu, můj pas by mě dostal z každého průšvihy (i když možná s jízdenkou jen na jednu cestu – z Polska). Ať se tedy za neohrožené podzemní kurýry nebo za kumpány Jacka Kuroně při pití prohlašují jiní Američané; já si budu udržovat odstup.

Skutečným důvodem pochopitelně byl strach tříadvacetiletého kluka, který se snažil zvládnout jazyk a vybral si akademickou dráhu, a do toho se ještě zamiloval. Byl jsem za ten rok na jediné demonstraci (na apríla, 1. dubna 1987); když v bulletinu Historického ústavu vyšla fotografie, jak tam postávám na kraji, napůl jsem věřil pošuchování svých kolegů, že jsem se opravdu dostal do pěkné kaše.

Blíž jsem se za ten rok k ničemu nedostal. Byl jsem až do konce opatrný, nikdy jsem se svých přátel neptal, co dělají, a oni mě nikdy nepožádali o pomoc. Přesto jsem i já dokázal vidět jejich postoj, naprostou

lhostejnost ke komunistickému režimu a ideologii. Myslím, že ten pocit od té doby navždy zabarvil vše, co jsem o Polské lidové republice psal.

K tomu, abych věci věnoval větší pozornost, mě přiměla novinářina. Když v létě 1988 přijeli do Vratislavi moji rodiče na svatbu, zprostředkoval jsem pro svého otce, který byl novinářem v *The Boston Globe*, několik rozhovorů. Byl jsem docela překvapen, když jsem zjistil, že znám některé velice zajímavé lidi. A pak, když jsme se v srpnu s Izabelou vrátili ze svatební cesty, propukly v některých městech stávky. Právě v té době přijel do Krakova bostonský starosta Raymond Flynn, aby se tam zúčastnil Mezinárodní konference o lidských právech, kterou pořádala opozice. Protože zuřily stávky, nedostal žádný reportér *Globu* polské vízum (Flynn ho dostal jen za slib, že to neprozradí novinářům), a tak jsem byl povolán do služby jako novinář na volné noze. Během týdne, na konferenci a na výletě se starostou Flynnem do Gdaňsku, jsem se seznámil s opozičními vůdci, jako byli Adam Michnik, Tadeusz Mazowiecki a Zbigniew Romaszewski; mluvil jsem se stávkujícími oceláři a horníky v Krakově a v Jastrzębie; a snažil jsem se přijít aspoň na to, kdo začal střít. Nejsilnější dojem, jaký jsem z toho léta měl (také ve Vratislavi v červnu demonstrovala Pomerančová alternativa), byl, že Solidarity už nemá polskou opozici pod kontrolou. Západní i východní pozorovatelé svorně psali tak, jako by „opozice“ bylo totéž co „Solidarity“. Ve skutečnosti jsem však i já mohl vidět, že opozice byla už prostě příliš rozmanitá a že se stará pravidla disentu rozpadla.

K perspektivě kamaráda a novináře jsem nakonec přidal ještě pohled historika. Tři roky po svém prvním setkání s Polskem jsem se tam vrátil na roční stáž, abych shromáždil materiály pro disertační práci o polských dělnících za komunistické revoluce v letech 1945–49. Přijel jsem, když přebírala moc vláda Mazowieckého; předstíral jsem, že jsem tam jako novinář, abych se dostal do parlamentu a mohl se dívat, jak skládá přísahu. Často jsem si – když jsem ráno spěchal do archivu, četl si při obědě Michnikovu *Gazetu wyborczą* nebo pozdě odpoledne zvedl hlavu od zaprášených šanonů – pomyslel: „Jsi tady, abys studoval společnost za revoluce. Ale tady venku se odehrává revoluční happening právě teď! Zahod' ty výzkumy, popadni notebook a zachyt', jak se odehrávají dějiny!“

Neudělal jsem to, s výjimkou příležitostného článku pro *The Boston*

Globe. Sledoval jsem prudké tempo změn v novinách (a v peněžence, protože šoková terapie nové vlády snížila kupní sílu mého stipendia během pár měsíců na dvacet procent) a pozoroval jsem změny v životě přátel. Začal jsem ale o této revoluci přemýšlet v historických pojmech, jako o díle společnosti, jejíž dynamičnost v roce 1945 jsem mohl zkoumat a zkoumal. Ačkoli revoluci nikdo nepředpovídal (a já sám nejméně ze všech), nemohla připadat úplně zázračná nikomu, kdo v posledních letech v Polsku žil a studoval. Byla samozřejmě otázka, jak ten příběh zachytit, když jsem jako historik měl také blízko (ale přece ne tak úplně blízko) k událostem i jejich účastníkům.

V uplynulých letech jsem shledal, že se to, co o revolucích roku 1989 čtu, nevyrovná tomu, co jsem viděl, cítil a zakusil. Protože vědce „zázračný“ příběh roku 1989 dojímal, navrhovali mnoho různých objasnění rychlého zhroucení komunismu a právě tak rychlého vítězství demokracie.

Existovala tři společná vysvětlení. První – a myslím, že nejznámější – se soustřeďuje na to, že do kremelského vedení nastoupil Michail Gorbačov, který celému sovětskému impériu dodal liberalizační a demokratické impulsy. A vskutku: chceme-li pochopit, proč komunistická vedení vypustila duši tak rychle dokonce i v nejtemnějších koutech východní Evropy, je Gorbačov dosti důležitý. Byl to první sovětský vůdce z poválečné generace, člověk, který o sovětském socialismu a komunistickém světě uvažoval pragmaticky. Zakrátko poté, co se začátkem roku 1985 stal generálním tajemníkem Komunistické strany SSSR (*gensekem*), inicioval rozsáhlé reformy (a co bylo pro střední Evropu ještě důležitější, směle o těchto reformách mluvil) v ekonomice a pak i v politice a mezinárodních vztazích (včetně řady schůzek s prezidentem USA Ronaldem Reaganem).

Ekonomičtí reformátoři a demokratičtí myslitelé dostali od Gorbačova signál, aby prosazovali své myšlenky, kdežto zastánci tvrdé linie zjistili, že už nemohou spoléhat na to, že svou politiku opřou o sovětské tanky nebo o sovětskou peněžitou pomoc. Středoevropští komunističtí vůdci byli stále ještě zvyklí otrocky následovat kremelské signály, a tak nabízelí ozvěnu Gorbačovových hesel: restrukturalizaci ekonomiky (*perestrojka*), otevřenost v médiích (*glasnost*) a demokratizaci. Gorbačov použil návštěv ve východní Evropě i na Západě, aby tyto vůdce přiměl zachraňovat socialismus podle jeho plánu. Ironií osudu bylo, že se

komunismus položil na okrajích říše dřív než v centru, z něhož reformní myšlenky vzešly. Avšak skutečnost, že v roce 1989 zakusily změnu i ty nejtvrďší režimy (Rumunsko, Bulharsko, NDR), lze přičíst částečně Gorbačovovu nátlaku.

S „faktorem Gorbačov“ se ale ve střední Evropě moc daleko nedostaneme. Michail Gorbačov se přece jen první dva roky, co byl u moci, zabýval především oživením sovětské ekonomiky. Perestrojka představovala umírněně ambiciózní plány na zavedení konkurenčních mechanismů a decentralizaci řízení. Až do stranického pléna v lednu 1987 nekladl Gorbačov ani jeho spojenci důraz na glasnost – a v této době, jak uvidíme, už společenská hnutí ve střední Evropě prosadila dalekosáhlejší otevřenost, než na jakou se kdy Gorbačov vzmožil. Ke Gorbačovovu vlivu se krátce vrátíme ve čtvrté kapitole.

Jedním z tabu, o nichž Gorbačov promluvil – i když až v letech 1987–88 – byl vztah Sovětského svazu k východní Evropě. Ekonomické potíže vedly k tomuto nálezu: mají-li Sověti dát dohromady zvládnutelnější rozpočet, potřebují v zahraniční politice méně zdůrazňovat vojenskou moc. Také finanční podpory by se měly stáhnout. Teoreticky to znamenalo, že by si země sovětského bloku vytvořily se svým dominantním partnerem důvěryhodnější vztah. A protože obchod uvnitř bloku představoval víc než polovinu sovětského zahraničního obchodu, prospěly by perestrojce doma vztahy budované na důvěře a soběstačnosti víc než nátlak a podpory.

To nás vede k druhému vysvětlení pádu komunismu: jako ekonomický systém byl osudově vadný. Ekonomickou politiku často diktovaly politické potřeby, jako byla komunistická touha dokázat, že socialismus je silnější než kapitalismus, nebo obavy o konkrétní podnik. Výsledkem byl přísně centralizovaný, nepružný plánovací systém, který nemohl vyhovět tužbám veřejnosti ani dostát technickým inovacím. Silící obeznamenost se Západem (protože víc lidí cestovalo nebo se setkávalo se západními médii či západními výrobky na domácím trhu) přitom způsobila, že se občané střední Evropy už nemohli dočkat výhod trhu v západním stylu. Socialistické ekonomiky se snažily zajistit to, o co lidé stáli, ale nakonec se vypětím zhroutily a lidé prostě sáhli po systému, který jim skýtal naději, že zlepší jejich životní podmínky.

Toto vysvětlení nám také pomůže pochopit, proč se komunističtí

vůdci tak snadno vzdali. Předpoklad hodně rozšířený krátce po roce 1989, že komunisté vydali jen to, co už předtím zničili, nebyl tak úplně vymyšlený. Mírumilovný konec komunismu čekal málokdo; kdyby stře-doevropským režimům nepřišel na pomoc Gorbačov, měly koneckonců vlastní zbraně. Ale zejména vůdcové Polska a Maďarska věděli, že hra je dohrána, a už trochu experimentovali s mechanismy volného trhu. Mnozí komunističtí byrokraté se ve skutečnosti vzdali politické moci jen proto, aby se zajistili v novém ekonomickém systému (takzvaná nomenklaturizace ekonomiky).

Komunisté však nebyli jediní, kdo viděl ekonomické selhání. Při pádu Východního Německa hrála ústřední roli hromadná emigrace, podnícená většinou ekonomickými důvody. Kdyby revoluce byla měla nějaký pomyslný konečný cíl, byla by jím pro mnoho lidí prosperita a ekonomická jistota Západu. Na druhé straně ovšem byla v protestech roku 1989 hesla požadující ekonomickou změnu vzácná (pokud se vůbec vyskytla). Pokud jde o tuto stránku věci, citovalo se Gorbačovovo jméno obvykle ironicky, pro zdůraznění kontrastu s jeho předpokládanými věrnými nohsledy v Praze, v Berlíně i jinde.

Abychom pochopili myšlenky, které lidi v roce 1989 často motivovaly, můžeme se obrátit k intelektuálům. Toto třetí vysvětlení bylo jednu dobu nejpřesvědčivější, ale nyní se někdy přehlíží. Skupinka intelektuálů, která měla zčásti blízko k západním myšlenkám, ale také k národním tradicím, formulovala silnou humanistickou kritiku socialistických státních režimů a pak své ideje šířila v *samizdatu*.^{*} Když skoro všechny evropské země podepsaly v roce 1975 jako svou platformu Helsinský závěrečný akt, zastávali se tito intelektuálové neúnavně respektu k lidským právům. Poskytli také hlas národním a náboženským tradicím. Během nějakých patnácti let se tyto myšlenky dostaly ke stále většímu počtu lidí, zejména poté, co se v roce 1978 z jednoho stře-doevropského intelektuála, krakovského arcibiskupa Karola kardinála Wojtyły, stal papež Jan Pavel II. Argumenty o lidských právech kolem roku 1988 stále platily; pro ty, kdo vyrazili do ulic nebo k volbám, byly tyto myšlenky druhou přirozeností.

^{*} *Samizdat* – samostatně vydávané vydání (z ruštiny). Protějškem tohoto pojmu je *tamizdat*: literatura uveřejňovaná nikoli „tady“, nýbrž „tam“, v emigraci.

Podíváme-li se na postkomunistickou střední Evropu, je to jasné. Země, v nichž se demokratické praktiky a ohled k lidským právům vynořily a úspěšně tam zapustily kořeny, jsou právě ty země, kde komunističtí intelektuálové ony ideje nejvýrazněji formulovali před rokem 1989. Myšlenky lidských práv, demokracie a evropských hodnot vstupovaly do národního povědomí prostřednictvím samizdatu, demonstrací roku 1989 a pozornosti, jíž se bývalí disidenti v prvních letech svobody těšili. I když se v těchto zemích na občanská a lidská práva útočilo, jazyk bývalých disidentů tvoří známou a nezrušitelnou součást národního diskursu. Konečně se pak hnutí, jejichž příběhy jsou shromážděny v této knize, nevynořila z nicoty; většina z nich za velkou část svých idejí i praktik vděčila svým starším „bratřím“, i když se hnutí snažila si od nich držet odstup.

Protože starší opoziční generace byly často odrazovým můstkem mnoha hnutí středoevropského karnevalu, může být užitečná stručná mapa disentu. „Disent“ je sám o sobě kontroverzní pojem,* který zahrnuje mnoho různých typů odporu nebo opozice. Především existoval reformní dissent uvnitř komunistické strany. Ten byl důležitý v Československu (a vlastně v celém regionu) před rokem 1968 a v jeho průběhu; Pražské jaro 1968 bylo hvězdnou hodinou reformistů. V regionu byli takoví, kteří se k marxismu obraceli i dál, v průběhu osmdesátých let.

Za druhé tam existovala „občanská společnost“, dissent propagovaný na sklonku sedmdesátých let v Československu Václavem Havlem a Chartou 77, v Polsku Výborem na obranu dělníků (KOR) a v Maďarsku Demokratickou opozicí. Myšlenky, které tyto skupiny a myslitelé artikulovali, se soustřeďovaly na to, jak komunistický systém oklešťuje svobodu jednotlivce; tito disidenti radili vzdorovat „životem v pravdě“, jak to nazval Havel. Strategie KOR obsahovala těsnou spolupráci s opozičně smýšlejícími dělníky: nejprve obranu dělníků postavených před soud, a později spolupráci s nimi na vzniku podzemních odborových hnutí a novin. Jejich model „nepolitické“ konkrétní akce i jejich pocho-

* Někteří bývalí disidenti tvrdí, že je v něm v zásadě obsažen souhlas se systémem, a tudíž je vhodný jen pro socialistickou opozici. Budu tohoto pojmu používat zhruba ve významu „intelektuální opozice“.

pení, jak je pro ochranu disentu důležitá publicita, ovlivnily následující opoziční generaci.

Třetí zdroj opozice byl uvnitř církví. Nejproslulejším příkladem je kvůli papeži Janu Pavlovi II. Polsko. Avšak podzemní katolická církev hrála důležitou roli i na Slovensku, zatímco v Praze požíval velké morální autority František kardinál Tomášek. Na západní Ukrajině existovala další tajná církev: uniatská církev postavená mimo zákon, jejíž rituál není odlišný od ruského pravoslavného ritu, ale církev udržuje loajalitu k Římu. Na Slovensku a v Maďarsku, což jsou převážně katolické země, byla církev jednou ze složek opoziční kultury, jakou byla v NDR církev luteránská.

Čtvrtý typ opozice vzešel z kontrakultury. Komunistické režimy rockovou hudbu převážně nezakazovaly, ale ne každá byla přijatelná. V Československu, jež bylo domovem té nejslavnější undergroundové rockové skupiny The Plastic People of the Universe, musel mít každý hudebník k vystupování licenci (tzv. přehrávky – pozn. překl.), kterou musel každoročně obnovovat v konkursu. Prostřednictvím takových institucí, jako byla Jazzová sekce – napůl tolerovaná odnož oficiálního Svazu hudebníků – se mnoho Čechů posunulo od alternativní kultury k alternativní politice. Hudba mimo povolený hlavní proud existovala doslova v podzemí: šířila se od ucha k uchu a plodila „samizdatové“ nahrávky a neformální sdružení. Punková hudba, nejvýraznější v Polsku a ve Slovinsku, představovala nejnázornější příklad. Undergroundová hudba na tom byla v jistém smyslu jako církev: nebyla sama o sobě formou opozice, ale bylo to prostředí, kde někteří lidé opozici objevili a které bylo pro opozici zdrojem (kontaktů a postupů).

A konečně existovala nacionalistická opozice. Byla nejstarší ze všech, její kořeny obvykle sahaly daleko do čtyřicátých let a ke komunistickému převzetí moci. Nacionalistická opozice zaměřovala pozornost v první řadě na suverenitu anebo na ozdravení národních kulturních tradic. Suverenita byla až do hodně pozdního komunistického období jen snem bez praktického účinku; na ozdravení národních kulturních tradic často pracovala exilová společnost, jež byla důležitým zdrojem pro všechny středoevropské národy. Nacionalistická opozice byla důležitá zejména na Ukrajině, kde práce Ukrajinského helsinského výboru dláždila cestu

jiným, a ve Slovinsku, kde v roce 1981 založila skupina intelektuálů časopis *Novaja revija*, který vytyčil parametry opozice založené na slovinské národní kultuře.

Všechny tyto proudy disentu se slily v události, která měla na celou oblast veliký dopad: ve vytvoření odborového svazu Solidarita v roce 1980. Rozsáhlá vlna stávek v červenci a v srpnu 1980 a těsná spolupráce mezi intelektuály z KOR a dělníky zejména na baltském pobřeží vedly až k jednání mezi polskou vládou a dělníky z gdaňských loděnic, které vedl Lech Wałęsa. Výsledkem bylo šestnáctiměsíční období, během kterého režim toleroval postupně stále nezávislejší smýšlející instituci, jež získala skoro deset milionů členů (tedy skoro polovinu dospělých obyvatel Polska). Solidarita představovala dramatický obraz alternativy k totální komunistické kontrole: nezávislou sebeorganizaci společnosti odzdola. Tím uchvátila nejen představivost Západu, ale i nezávislých myslitelů po celé střední Evropě.

Tolik toho v nejhrubších detailech víme o pádu komunismu z odstupu pouhých deseti let. Každé ze zmíněných vysvětlení k příběhu hodně přispívá, neboť žádnou událost tak epochální, jako byly revoluce roku 1989, nelze vměstnat do jediné teorie. Jestliže však jsou sovětské reformy, ekonomický kolaps a disent zásadní pro uchopení jisté části složitějšího roku 1989, nebylo by toto vysvětlení kompletní bez příběhu společenských hnutí osmdesátých let.

Bude to zřejmé, jestliže se pokusíme představit si, proč lidé v roce 1989 vyšli do ulic. I když totiž vezmeme v úvahu neobyčejně důležité příčiny hromadného volání po změně, pořád ještě potřebujeme porozumět tomu, proč lidé nabyli pocitu, že se mohou chovat tak, jak se chovali ve Vratislavi, v Praze nebo v Lipsku. Bez ohledu na to, jak byli disidenti na Západě slavní, nemohli být strůjci lidového převratu o nic víc než Michail Gorbačov. Riskovala by většina lidí represe kvůli nějakému textu uvězněného dramatika nebo projevu nějakého komunistického vůdce? Sotva – nebylo to o nic pravděpodobnější, než že by davy v Petrohradě roku 1917 byly studovaly Lenina nebo Marxe. Ideje, a to dokonce ani ideje o svobodě a útlaču nebo o ekonomickém strádání, se automaticky neproměňují v akce.

Nevíme také, proč rok 1989 vypadal a byl pociťován právě tak, jak

vypadal a jak byl pociťován. Například mohl být ten nově a náhle osvobozený dav pomstychtivý, a dokonce násilnický. Mohl jevit nechuť ke kompromisu a (u volebních urn) dychtit hlasovat pro dočasná řešení. Ten, kdo je se střední Evropou obeznámený, si všimne, že tyto postoje jsou obvyklé nyní; v roce 1989 obvyklé nebyly. Místo nich byla na pořadu dne jemná a triumfální ironie. Od volebního plakátu Solidarity, kde se Gary Cooper ve filmu *V pravé poledne* ohání hlasovacím lístkem, po pražský transparent hlásající „Vytloukli jste nám komunismus z hlavy, soudruzi...“ a po maďarský plakát, na němž se Leonid Brežněv líbá s Erichem Honeckerem – všude tíži změny odlehčuje smysl pro humor. Středoevropské národy daly přednost ironickým protestům před hesly slibujícími vyhlazení komunistů (a takové hlasy se vyskytovaly). Přistoupily na protest, který se netýkal jen politické a ekonomické moci, ale také životního prostředí a dalších problémů. V hlavních městech se protest stal všudypřítomnou součástí každodenního života. Tento revoluční styl vytvořila společenská hnutí, která jsou hlavními aktéry této knihy.

Pro většinu pozorovatelů ve střední Evropě i mimo ni byly revoluce naprosto nečekané svou rychlostí a lidovou povahou. Účastníci oněch řadových aktivit byli ohromeni méně, protože styl, móda, jazyk i cíle hromadného společenského vystoupení v roce 1989 byly důsledkem toho, co oni sami inscenovali už několik let. Disidentští vůdci ani reformní komunisté se většinou nesnažili mobilizovat společnost (ke stávkám nebo demonstracím); nová hnutí na rozdíl od nich vnesla karneval do měst. Vytvořila rámec revoluce a její jazyk. Lidé volili nebo demonstrovali zčásti proto, že se od těchto hnutí naučili, jak se to dělá, a přijali (pro tuto chvíli) jejich cíle. Věnujeme-li pozornost karnevalu, můžeme se naučit přemýšlet o roce 1989, aniž bychom se uchylovali k „zázraku“, „lidové moci“ či „překvapení“.

Některá společenská hnutí z tohoto příběhu jsou docela dobře známa, ale většina je téměř zapomenuta. A protože jsem svůj projekt začal v Polsku, bylo pro mne zajímavé zkoumat všechny opoziční aktivity ve druhé polovině poslední dekády komunistické moci. Přibližné rozdělení, ke kterému jsem se uchýlil při uvádění příběhů, používalo mnoho mých vratislavských přátel. Když mi doporučovali nějakého aktivistu, říkali o něm, že je „konkrétní“. Jak jsem pochopil, šlo o typ lidí, se kterými

jsem se chtěl setkat. *Konkrétní* znamenalo zaměřený na realitu: na každodenní problémy a realistické, účinné prostředky, jak je překonat nebo aspoň ukázat. *Konkrétní* byl ten, kdo věděl, jak organizovat demonstrace nebo používat média, a kdo dokázal účinně převádět dané myšlenky do reality. Opakem – a s mnoha z nich jsem také mluvil – byl ten, koho těšilo rozebírat komunistický systém nebo opozici a kdo věřil v moc zdrcující kritiky. Pro takové aktivisty byla nezbytnou podmínkou opozice pravda – o fungování komunistického systému nebo o příslibech, řečneme, liberalismu. Ačkoli se v polovině osmdesátých let ukázalo, že čas těchto „pravdomluvných“ pominul, připravili cestu těm, které nazývám *konkrétní generace*.*

Konkrétní aktivisté vyvažovali podporu praktickým věcem novým přístupem k pluralismu. Nebyl to prostý tolerantní pluralismus stran nebo hnutí, kdy může jeden být socialista a jiný konzervativce, nebo se někdo může soustředit na problémy životního prostředí, zatímco jiný se může obávat jaderné války. Myslím tím *vnitřní pluralismus*: člověk mísil a sladil identity a postoje podle potřeby, v závislosti na tom, co bylo potřeba k porážce komunistů. Nacionalistický pacifista nebo protržní zelený nebyly nikterak neobvyklé druhy. Člověk mohl dokonce podporovat myšlenky, ve které nevěřil (na demonstracích nebo poskytnutím prostoru v nějaké publikaci), pokud tyto myšlenky podporovaly destabilizaci komunistického systému.

Vynikající taktikou *konkrétních* aktivistů bylo využívat záležitostí, které obnažovaly překvapivou slabost komunistických režimů. Do velké míry za ni vděčili intelektuálním disidentům dřívější generace (jako byli Václav Havel nebo Jacek Kuroń), kteří navrhovali, že by opozice vůči komunistickému systému mohla mít mnoho odlišných podob. Právě proto, že cílem komunistů bylo kontrolovat každý aspekt společnosti (dokonce i když to bylo nemožné), říkali ti aktivisté, oslabovala setr-

* Rozdíl mezi *konkrétním* a *nekonkrétním* však není stejný jako mezi aktivním a pasivním. Oddaný stoupenec podzemního odporu se nedal pokládat za *konkrétního*. Pojmy by se mohly překládat jako realista a idealista, až na to, že pojem „realista“ může budít zdání jistého defetismu nebo pesimismu, což název *konkrétní* nečiní. „Pragmatik“ také není dobrý překlad: demonstrace a protesty organizované *konkrétními* aktivisty byly sotva něčím pragmatickým.

vávání režimu u moci každá nezávislá činnost bez ohledu na to, jak nepolitická se zdá být.

Vždycky bylo nejsnazší napadat režim v otázce národní suverenity či falzifikace dějin, anebo kvůli pronásledování svobodného projevu. Nová opozice se naopak šířila v oblastech, kde by neměla narazit na žádný nesouhlas: protialkoholické hnutí ve Varšavě, oslava lidových tradic ve Lvově, pochod proti jadernému holocaustu v Budapešti, kampaň za vyčištění Bratislavy. Právě tím, že byla tak evidentně neškodná, tlačila režim do nepříjemných koutů. Z téhož důvodu byla nová hnutí také přístupnější pro ty, kdo se předtím do opozice nezapojili. Neexistovaly tam žádné odstrašující podvrtné myšlenky a nebylo jasné, proč stát někoho za účast zatkl. Takové konflikty pak vyostřovaly rozdíl mezi státem a společností a zároveň snižovaly bariéry, které lidem bránily v účasti.

Tento rozdíl platil ve všech střeoevropských zemích. Právě tímhle se generace narozená v letech 1957 až 1970 lišila od svých předchůdců. Stávkující v Polsku v roce 1988, studenti, kteří demonstrovali a posléze zahájili stávku v Praze, okázale úspěšný Svaz mladých demokratů (Fidesz, Fiatal Demokraták Szövetsége) – strana, která zakazovala členství každého, komu bylo nad pětáct – v Maďarsku, agresivní novináři slovinského týdeníku pro mládež *Mladina*, či mladí nacionalisté ve Lvově: nikdo z nich nepamatoval rok 1968 (a tím méně 1945) ani si nedělal nárok bojovat v těch starých bitvách. Byli samozřejmě v opozici vůči komunismu, ale nenavrhovali na jeho místo žádnou jinou ideologii.

V každém případě ovšem existovali starší vůdci opozice, kteří své mladší *konkrétní* kolegy podporovali nebo se k nim připojovali; některá hnutí, jako třeba polská protialkoholická kampaň, se celá skládala z lidí, jimž bylo přes čtyřicet. Obecně však rozdíl platil. Také když jsem se obrátil na Západ a díval se na aktivisty z demokratických zemí, kteří přijížděli do střední Evropy, viděl jsem zhruba podobný kontrast: i tam existovali lidé, kteří věřili, že se má „něco dělat“, a trochu provokovali, kdežto jejich starší kolegové vykládali teorii.

Herci v této hře – rozhodně to nebylo drama, i když se mnozí vzpouzejí nazývat ji komedií – jsou společenská hnutí: skupiny lidí, sdílejících kolektivní identitu (a někdy také životní styl), které se snažily mobilizovat ostatní kolem řady problémů. Avšak jednotlivci (jak naznačuje mé

hledání těch *konkrétních*), kteří tato hnutí dávali dohromady, nám mohou nejlépe pomoci pochopit, jaká ta hnutí byla, kde se vzala a jak se spojovala s jinými hnutími. A tak se s rizikem, že scéna bude příliš přepchaná, budou objevovat také jednotlivci z většiny hnutí.

Přestože jsem rozsáhle čerpal ze samizdatu a z osobních archivů, je tato kniha z velké části orální historií roku 1989. Stojí za to vědět o úskalích tohoto postupu. Paměť může selhat, ale to dělá soudobým historikům nejmenší starost. Větší problém je, že účastníci někdejších událostí budou přikrášlovat své někdejší role, ať už záměrně nebo neúmyslně, a posuzovat aktivity svého hnutí ze shovívavého hlediska úspěšné revoluce. Příběh vyprávěný „neutrální“ třetí straně je také příležitost vyříditi si staré účty s konkurenty hnutí. Každý z těchto sklonů v neztenčené míře platí i pro každý písemný zdroj a svědomitý historik ho musí brát v úvahu. Tak jsem například přehlížel všechny méně lichotivé příběhy, které mi ti, kdo mi poskytovali rozhovory, vyprávěli o jiných, zatímco historiky o vlastní srdnatosti jsem bral *cum grano salis*.

Vyskytují se také temné otázky špionů, tajných fondů a policejní manipulace. Zdá se, že každé hnutí a každá klíčová událost ve střední Evropě za sebou vleče pověsti o informátorech nebo o dvojznačných svazcích s tím či oním režimem. Tyto příběhy nelze v dohledné budoucnosti ověřit ani vyvrátit a není jisté, zda to vůbec někdy možné bude, a tak jsem se rozhodl ponechat je stranou. Budou-li koncem příštího desetiletí odtajněny některé relevantní záznamy v Moskvě a ve Washingtonu stejně jako v hlavních městech střední Evropy, možná se nám úspěch nebo neúspěch toho či onoho hnutí nebo aktivisty objeví v úplně jiném světle. Prozatím můžeme, myslím, bezpečně začít tím, že oceníme podívanou, aniž bychom se příliš zabývali kladkami a drátky, které určovaly – nebo neurčovaly – podobu našeho tance.

Psaní o opozici vůči komunismu v osmdesátých letech musí člověk začít v Polsku. Poláci byli jediní, kdo se komunistické nadvládě opakovaně vzpouzel, hlavní povstání proběhla v letech 1956, 1968, 1970, 1976 a 1980. Poslední z nich, Solidarita, byla nejvěrohodnější alternativa ke komunismu, jaká kdy ve střední Evropě vznikla. Měla na celou oblast nesmírný vliv, a to i poté, co generál Wojciech Jaruzelski zavelel tankům a zásahové policii a 13. prosince 1981 nastolil stanné právo. V důsledku

experimentu Solidarity bylo v Polsku daleko víc lidí, kteří měli zkušenost s nezávislou politickou činností, než jinde – možná stonásobně. To je příčina, proč se první kapitoly této knihy zaměřují hlavně na polská hnutí. Uvidíme, jak pozoruhodná pestrost i potenciál polské opozice inspirovaly zbytek regionu až do roku 1989.

Z toho, co začalo jako pouhý karneval, se stala revoluce. Tento příběh revoluce 1989 se dosti liší od příběhů, které sepsali jiní. Místo aby začal v Moskvě nebo možná v Gdaňsku a valil se ven, se stěhuje přes hranice a zase zpátky a pátrá po paralelách a vlivech. Neodehrávají se tu žádné zázračné události, ale mnoho let sehraného postupu. Herci nejsou slavní disidentští intelektuálové ani bezohlední komunisté, nýbrž stovky méně známých jednotlivců, z nichž většinu, jak už jsem napsal, v té době ještě nebylo třicet pět let. A konečně to není ani pesimistický příběh o zoufale chudých společnostech požadujících lepší životní úroveň, které zhnusilo, že jejich naděje vyšly naprázdno. Místo toho je to příběh lidí, kteří se začali snažit změnit, co změnit mohli (nebo co věřili, že mohou změnit). Jestliže se jim to podařilo, přispěli svým „konkrétním“ úsilím k revoluci.

Jak plynula léta, pojem „revoluce“ se často vytrácel; i ve střední Evropě lidé mluví o „změnách“, „přechodu“ nebo jen o „roce 1989“. Avšak vzhledem k rozsahu změny – politické, ekonomické, společenské a kulturní – a rychlosti, s níž proběhla, je každé jiné slovo nevhodné a působí až tendenčně. Uvidíme, že se mnohé naděje účastníků oněch nevázaných časů nesplnily. Ale stačilo s nimi mluvit o deset let později – v parlamentních kancelářích nebo v osamělých horských chalupách, v bohatých ředitelstvích firem nebo v internetových kavárnách (či dokonce přes internet), aby si člověk uvědomil, že se střední Evropa náhle a nezvratně změnila. A že je to svět, který si přinejmenším zčásti vytvořili oni sami.

naslouchala, pokládali své západní kolegy za cenné spojence. V zápalu chvíle byli jednotní v boji za mír a lidská práva. Avšak to, co bylo pro západní aktivisty cílem samo o sobě, bylo pro většinu lidí na Východě také (a možná především) prostředkem k dosažení jiného cíle: svobodné, bezpečné a demokratické budoucnosti jejich zemí. Každé z těchto hnutí bez ohledu na své mezinárodní vazby v poslední instanci bojovalo za svobodu doma.

Kapitola čtvrtá

NOVÁ POLITIKA

KONKRÉTNÍ GENERACE

PLACHÉ ZAMÁVÁNÍ GORBAČOVVI

Jednoho dubnového večera v roce 1987 šel Václav Havel na procházku se psem a narazil na Michaila Gorbačova. Havel si po pravdě řečeno vůbec nebyl jist, zda chce sovětského vůdce vidět, ale před Národním divadlem byl dav lidí, kteří vítali „cara-reformátora“, jak ho Havel nazývá. Havel byl nejslavnější disident ve střední Evropě, ale pro československý režim byl jen recidivista dočasně na svobodě mezi pobyty ve vězení. Gorbačov byl na jedné z řady návštěv středoevropských hlavních měst, na nichž povzbuzoval místní vůdce, aby následovali jeho politiku perestrojky a glasnosti. V Praze vášnivě hájil přednosti ekonomické reformy a otevřenosti.

Když Havel viděl, jak dav typických Pražanů najednou propadl nadšení pro Gorbačova, zastyděl se. „Tenhle národ je nepoučitelný: tolikrát už upnul veškeré své naděje k nějaké vnější síle, od níž si sliboval, že vyřeší jeho problémy za něj, tolikrát se hoře zklamal... – a znovu tatáž chyba! Oni si snad opravdu myslí, že sem Gorbačov přijel osvobodit je od Husáka!“¹

Michail Gorbačov se dosud v tomto příběhu objevil zřídka. Avšak než se na něj podíváme, měli bychom se ptát, proč se na něj díváme. Místo sovětského generálního tajemníka v tomto příběhu závisí na tom, co se člověk snaží objasnit a kde se nachází. Jestliže chceme pochopit změny v mezinárodních vztazích, ochlazení závodů ve zbrojení nebo posun v aliancích ve středoevropských politbyrech poté, co zastánci tvrdé linie ztratili podporu Kremlu, pak je Gorbačov ten pravý. Zkoumáme-li okázalé selhání plánované ekonomiky před rokem 1989 a po něm, lze sovětské vedení také pokládat za klíčový faktor. My jsme ale zaměřili pohled do ulic a na lidi, kteří je přišli zaplnit. A třebaže Gorbačov v mnoha analýzách revoluce figuroval v prominentní roli, protagonistům této knihy připadala jeho role pochybnější.

V březnu 1985, kdy Gorbačov nastoupil k moci, si polská opozice nejen vedla dobře, ale čile zkoumala nové směry v samosprávě, v tvůrčím vyjádření a v nových hnutích, aniž by k tomu měla od Sovětů zelenou. Probíhaly protestní hladovky, vyvolané hnutím Svoboda a mír. V Maďarsku se už rozběhl Dialog a studenti Bibóovy koleje (o níž ještě bude řeč) byli na návštěvě v Polsku. Rašily také další kontakty. Evropské nukleární odzbrojení (END) rozvíjelo svou východní síť a někteří aktivisté, kteří již vytvořili Síť pro dialog Východ-Západ, se tlačili dál. Žádná z těch věcí se nestala proto, že v Kremlu došlo k obratu.

Kamkoli Gorbačov ve svém impériu přijel, všude se opakovalo stejné podivné divadlo: sovětský vůdce byl uvítán s pompou, jaká tradičně příslušela panovníkovi bloku. Potom jeho hostitelé setrvali v nepříjemném mlčení nebo dělali, že neslyší, když jim Gorbačov přednášel o potřebě změn. Gorbačov neřikal nic nového, oznamovaly komunistické deníky, domácí vůdcové takovou politiku sledují stále. V Praze Gorbačov stěží trval na změně; Havel si popuzeně všiml, že tento hlasatel glasnosti „chválil jednu z nejhorších vlád, jaké tato země ve své moderní historii měla“.² V předvečer Gorbačovovy návštěvy poslala Charta 77 sovětskému šéfovi otevřený dopis, v němž ho vybízela, aby předvedl svou oddanost glasnosti a demokratizaci tím, že z československé půdy stáhne sovětské jednotky a jaderné zbraně; Kreml dopis ignoroval.³

Gorbačovova tehdejší nevšímavost ke společenským hnutím ve střední Evropě odpovídala logickým omezením, platným kdekoli. Vynořivší se nové společenské hnutí není chemickou reakcí, která se za stejných podmínek vyskytuje automaticky. Není důležité, jakého liberála, či dokonce revolucionáře můžeme v Gorbačovovi vidět – jak to ovlivní ty, kdo chtějí demonstrovat? Po desítkách tání a nových mrazů v nestálé kremelské zahraniční politice by Středoevropan, který by si vyložil akce mladého generálního tajemníka jako signál k jednání, musel být blázen. Ostatně Gorbačovův vzestup nepřinesl nikde ve střední Evropě, dokonce ani v Polsku, okamžité oslabení represí. Ačkoli nikdo už nedostával desetileté tresty a velmi málo lidí bylo tvrdě zbito, člověk v letech 1986–88 mohl a měl počítat se zadrženými, pokutami a domovními prohlídkami – represe byly všude dost vážné.

Někteří disidenti ze starší generace měli pocit, že Gorbačov předsta-

vuje cosi zásadního. Například Adam Michnik začal rozhlašovat své nadšení nad změnami v Kremlu před každým, kdo byl ochoten naslouchat. Dokonce Havel se přistihl, že „plaše pokynul“, když ho sovětský doprovod míjel.⁴ Opatrný optimismus však má ještě daleko k následování kremelských signálů.

Pro mladší mírové aktivisty nebo pro environmentalisty bylo sotva podstatné uvolnění kontroverzního filmu nebo zprávy z průlomové schůzky na nejvyšší úrovni; pro ně to byly projevy západního konzumu. Piotr Niemczyk z hnutí Svoboda a mír vyjádřil v roce 1987 své pochyby v hodně čteném otevřeném dopise americké mírové aktivistce Joanne Landyové. Poznamenal v něm, že bez ohledu na Gorbačovova prohlášení strádají stovky disidentů (zejména ti, kteří odmítali vojenskou službu) ve vězeních a psychiatrických léčebnách a válka v Afghánistánu pokračuje. Přizvukoval myšlenku odzbrojení, ale zároveň varoval: „Jen suverénní společnost může být zárukou skutečného odzbrojení a mírové politiky. Jedinec – ani když je vybaven tak totální mocí jako generální tajemník KSSS – takovou zárukou být nemůže.“⁵ Gorbačovův pořádek navzdory panujícimu mýtu nechával opoziční hnutí a jejich záležitosti u ledu; lidská práva nebyla zajištěna o nic víc než předtím.

Na jih od Polska, v zemích, kde byla opozice izolovanější a zranitelnější, můžeme vidět jasněji, jak byla tato hnutí nezávislá. Disent byl v každé z těchto zemí slušně rozvinut už před rokem 1985. Kolem poloviny dekády *došlo* ke změně ve stylu a v cílech opozice, avšak příčiny této změny měly s politikou málo co do činění. Místo toho byl mocným lákadlem polský příklad. Fascinace polskou opozicí, zažehnutá růstem Solidarity a pak na chvíli ztlumená nastolením stanného práva, přispívala k novým trendům napříč střední Evropou.

Pod tímto polským vlivem prodělala střední Evropa posun od intelektuální kritiky komunistického systému, typické pro starší generaci, k opozici založené na konkrétních problémech. Antimilitaristické protesty, akce na ochranu životního prostředí a obrana kulturní autonomie, to jsou společná témata po roce 1985 a těžko je spojovat s Gorbačovem. Ke svým vrstevníkům ve střední Evropě promlouvala spíš opozice v samotném Polsku, buď prostřednictvím přímých setkání, nebo zprostředkovaná Rádiem Svobodná Evropa či společnými západními kontakty.

Ne každý se pochopitelně ohlížel po Polsku, ale v každé zemi byli aktivisté, kteří se zajímali o polský typ odporu vůči komunismu.

LVICATA ZE ZÁPADNÍ UKRAJINY

V Sovětském svazu byla ve srovnání s Moskvou, Leningradem, baltskými republikami či Kavkazem Ukrajina do roku 1987 pozoruhodně klidná. Ukrajina, „skutečná rezervace brežněvismu“, jak poznamenal disidentský veterán Vjačeslav Čornovil, stále nabízela tichý přístav před vzrušeným nápoem perestrojky.⁶ Represe proti disentu byly od pozdních sedmdesátých let dost tvrdé – dokonce brutální. Nejhouževnatější byla opozice na západní Ukrajině, v oblasti definitivně připojené k SSSR po druhé světové válce (fakticky již v r. 1939 na základě paktu Molotov-Ribbentrop). Znovu povstala v hlavním městě této oblasti – ve Lvově. Když však starší disidenti jako Čornovil s nadějí pohlíželi na Gorbačova, snili hlavně o návratu krátkých příležitostí ze sedmdesátých let, ne o nějakém velkém povstání. A k nějakému veřejnému hnutí měly jejich plány ještě hodně daleko.

V Sovětském svazu se pro nekonformní jedince nenašel jediný koutek. Jednotlivec, který odmítal normy sovětského života, nebyl prostě vyhozen z práce a přijat někde jako topič, jako v Československu (i když v sovětském repertoáru byl tento trest také). Pravděpodobnějším místem jeho budoucího pobytu byl pracovní tábor nebo psychiatrická léčebna. To byl také osud nacionalistické opozice z Ukrajiny; většina se z táborů nebo z násilného vyhnání nikdy nevrátila. Pro mladší generaci – totiž pro ty, kteří se nechtěli dát cestou hippies, s nimiž se setkáme v příští kapitole – byly univerzita a Komsomol, armáda a práce.

Za Gorbačovovy éry se na Ukrajině změnila dvě věci. Za prvé, mimořádný politický dopad zejména na ty, kdo tehdy studovali na univerzitě nebo právě začínali s kariérou, mělo černobylské neštěstí. Ihor Koljuško, který v té době studoval fyziku, o Černobylu uvažoval úplně stejně jako jeho vrstevníci v Polsku: „přiměl lidi, aby se přestali bát“. Ukrajinci se státu báli mnohem víc než lidé v Polsku – ale ještě strašnější bylo ohrožení životního prostředí, kterému teď čelili. Mladí vědci jako Lev Zacharčyšyn pocítili první účinky Gorbačovovy liberalizace v uvolnění postoje k ekologickým výzkumům; pro ně Černobyl znamenal, že je čas jednat.

Asi rok po Černobylu se z vězení vrátili Vjačeslav Čornovil a Michajlo Horyň. Neprodleně obnovili svůj samizdatový časopis *Ukrajinski Visnyk*, dřímající od roku 1974. Jako vůdci Ukrajinského helsinského výboru byli nejvýznamnějšími disidenty na Ukrajině. Zvláště Čornovil byl kvůli represím, které snášel, pro mnohé ve Lvově skoro legendární postavou. Mladý hippie Ihor Kopestynskij měl k opoziční politice daleko, byl oddán rockovému undergroundu. Šel se však na Čornovila podívat, když se dozvěděl, že tento starší opozičník pracuje ve stejné továrně (vlastně to byla kotelna), a zeptal se ho, jak by mohl pomoci. Brzy pomáhal připravovat a distribuovat *Ukrajinski Visnyk*. Zajímal se však také o „normální lidi“, kteří mohli mít ze setkání s Čornovilem strach, a chtěl udělat něco i pro ně.

Mezitím se v kavárně Junist' (Mládí), v kavárně Nektar a v klubu Svazu spisovatelů začali studenti a mladí intelektuálové scházet s některými takzvaně umírněnými nacionalisty ze starší generace, k nimž patřili i redaktorka kulturně-duchovního samizdatového časopisu *Jevšan-Zilja* Iryna Kalynecová a básník Rostyslav Bratuň. Další diskuse se odehrávaly u Iryny a Ihora Kalynecových doma, v bytě zaplaveném ukrajinskou kulturou. Ihor byl jedním z nejznámějších regionálních básníků a Iryna začala s neformální společností (Společnost milosrdenství) probouzet zakázanou uniatskou církev.

Taras Steckiv později vzpomínal, že dvě generace spojovala „jedna myšlenka – takhle se dál existovat nedá, něco se musí dělat. Ale co přesně, to jsme nevěděli. Co nás drželo pohromadě první tři měsíce [koncem roku 1987]? Možná nevědomá touha chránit národní kulturu..., hledat východisko z nehybné bažiny. V tomto prostředí (zdaleka ne jediném ve městě) postupně zrálo přesvědčení, [že se máme stát] dělníky národního obrození.“ Jestliže člověk pomine větší důraz na národní obrození, vyznívají Steckivova slova v mnohém jako slova jeho soupeřů ve Vratislavi o dva nebo tři roky dřív. Ti začínali s „konkrétní praktickou prací, a od té přešli k všeobecné“.⁷

Mnozí studenti ve Lvově už nové způsoby organizace letmo zahlédli u ukrajinských studentů z Polska. Národnostní menšiny existovaly na obou stranách hranic a za komunismu se s nimi zacházelo tak, že hranice byly po desítky let skoro neprostupné. První studenti z polského Lublinu

směli přijet do Kyjeva v roce 1986. V roce 1987 začali přijíždět i do Lvova. Ačkoli se hnutí ukrajinských studentů v Polsku muselo pořád držet hodně při zemi (jinak by byli oceňováni jako „nacionalističtí šovinisté“ a tvrdě potrestáni), znali dobře problémy studentské opozice. Jak si všiml polský student Miroslaw Czech, nejdůležitější, co mohl sdílet se svými přáteli, byl „pozitivní“ přístup k politickým změnám. Tito studenti se také stali pro lvovské studenty příležitostí ke kontaktům se Západem.

Steckiv a mnozí další studenti byli na univerzitě členy Komsomolu. Bylo tedy naprosto patřičné, že první akcí těchto „dělníků“ byl *subotnyk* – dobrovolná brigáda podle modelu inspirovaného téměř před sedmdesáti lety Leninem –, jež v červenci uspořádal lvovský Komsomol. Orest Šejka, starší komsomolský aktivista a bývalý student umění, přišel s myšlenkou využít *subotnyk* k vyčištění a obnově lvovských historických pamětihodností. Noviny *Leninská mládež* uveřejnily Šejkovu výzvu a 4. července se na historický Lyčakivský hřbitov dostavilo několik desítek lidí, aby čistili náhrobky. Zrodila se myšlenka nějaké společnosti, jež by prosazovala ukrajinskou kulturu, a za několik dní se v Šejkově komsomolské kanceláři konala schůzka, na které skupinka studentů načrtla statut Společenství Lva (*Tovarystva Leva*). Název evokoval město Lvov, i když inspirace pocházela ze sbírky jednoho lvovského básníka z devatenáctého století. Pro své starší druhy byli studenti „lvíčata“ (*levenjata*).

Šejka se pustil do riskantní hry. *Subotnyk* i organizace vyvolávaly přízrak západoukrajinského nacionalismu, který byl na překážku i za Gorbačova. Ochrana památek, čistota ukrajinského jazyka a obrození duchovnosti, tedy myšlenky zmiňované v prvním návrhu statutu, byly sotva nevinné návrhy. Ale lvovská komunistická strana statut schválila bez bodu o jazyce, který se znovu objevil později. Straničtí byrokraté usoudili, že nemohou skupinu zakázat ani statut prostě změnit, protože Šejka si napřed obstaral souhlas čtyř organizací včetně Komsomolu. S takovými patrony nebylo možné Společenství Lva vymazat bez masivního tvrdého zákroku.

To nebyl žádný ventil, žádná část tajného plánu odshora, jak nepokojnou mládež odvést od reálných problémů. Lev Zacharčyšyn, který jeden čas Společenství vedl, trvá na tom, že to byla spontánní organizace vzniklá zdola, která u Komsomolu našla podporu. Každá ze stran potřebovala tu

druhou. Komsomol doufal, že tak předejde izolaci, jakou už oficiální organizace zakoušely v baltských republikách. Společenství Lva zase potřebovalo nějaké zastřešení a fondy na konkrétní projekty, kterým se věnovalo.

A tak začalo to, na co Šejka vzpomíná jako na „nejčistší období v politice naší země“ – doba, kterou jiný účastník hodnotí jako „dobu romantické euforie a nesobecké práce na přípravě probuzení budoucího státu“.⁸ Jestliže lvíčata skutečně uvažovala o nezávislosti, byla náramně předčasně vyspělá. Bylo těžké pomýšlet na nějaký stát, když byl národ, vymezený lidovou oddaností ukrajinské kultuře, v takovém rozpadu. Společenství Lva by napřed muselo dosáhnout právě k těm, o které měl starost Kopestynskyj: k těm, kdo se rozpakovali otevřeně dodržovat národní tradice ze strachu z odvety. To znamenalo – slovy jiného lvíčete, Igora Koljuška – „dodávat lidem chuť“, připomínat jim něco, bez čeho se neobešli.

Orest Šejka chodil pravidelně na radu k Iryně Kalynecové pokaždé, když sdružení plánovalo nějaký happening. Na každotýdenních debatách v salonu Kalynecových potkával lidi, jako byl její spoluredaktor Valentyn Stecjuk nebo Bratuň. Jejich prostřednictvím se Společenství Lva skutečně stalo místem pro ty, kdo se váhali připojit k radikálnější konfrontační politice. Mnozí účastníci popisují sdružení jako místo pro lidi, kteří chtěli něco dělat; mohli by klidně použít slovo *konkrétní*.

Odehrávala se tu například skoro zapomenutá vánoční tradice zvaná *vertep* – lidové divadlo s pečlivě kostýmovanými postavami, které chodilo od domu k domu, hrálo vánoční příběh a zpívalo koledy. *Vertep* nebyl nic nelegálního, ale běžný obyvatel Lvova (i když to byl věřící uniatské církve) byl nejistý. Napřed se tedy Rostyslav Bratuň (který byl tehdy pozván, aby do sdružení vstoupil) podílel na autorství článku v literárním týdeníku *Literaturna Ukrajina*, v němž se vysvětlovala historie a smysl této tradice. A pak jednoho prosincového večera vyrazilo procesí středoškoláků a studentů – anděl, král Herodes, tři králové, d'ábel, pastýři a další postavy – a s jednoduchým doprovodem tradiční rákosové flétny se proplétalo ulicemi města.

To byl moment zároveň náboženský, nacionální a občanský, a měl na městské obyvatele přímo revoluční dopad. Lidé dostali šanci znovu objevit, kým jsou – a to nikoli prostřednictvím konfrontačního a konfliktního nacionalismu, ale znovuoobjevením toho, co znamená být obča-

nem Lvova a Haliče, západní Ukrajiny. Následující Vánoce už byl Lvov jiným městem. Když *vertep* – tentokrát to byla mnohá procesí, která hlasitě zpívala a hrála na hudební nástroje – krácel městem cestou k domům, kde věděl, že bude vítán, přicházeli ke koledníkům úplně cizí lidé a prosili je, aby přišli i k nim a předvedli tam své vystoupení. Městu se skutečně vrátila chuť.

Lvíčata vykutala i další tradice „přitahující pozornost společnosti“, napsal Valentyn Stecjuk, a „pravidelnými, do té doby nevídanými akcemi měnila vědomí společnosti a stereotypní chování vystrašených lidí“.⁹ Skupinky členů sdružení vyjžděly do vesnic v Havareckém kraji, kde skomírala jedinečná tradice výroby černé keramiky. Nejenže zdokumentovali styl a sebrali vzorky keramiky, ale naučili se ji sami dělat a prodávali své výrobky ve Lvově. Když stáli v zimním chladu ve vyšivaných rolnických košilích, zachraňovali tradici a zároveň ji znovu začleňovali do soudobé podoby ukrajinského národa.

Jinou „ztracenou“ tradicí byla *hajivka*, květnová slavnost, kterou Společenství Lva uskutečnilo a dovršilo samizdatovým zpěvníkem. Lidé, kteří se shromáždili u Etnografického muzea v parku pod širým nebem, napsal Stecjuk, „plakali, když slyšeli kouzelné písně, které naposledy zaslechli v dětství“.¹⁰ A tak začali obyvatelé města Společenství Lva důvěrně znát, aniž by se cítili jakkoli ohroženi. Jestliže byl obyčejný, režimem nařízený *subotnyk* obtížnou povinností, pak *subotnyk* Společenství Lva – pojmenovaný „Zelená *toloka*“ (Zelená pastvina) kvůli novému propojení s místní tradicí a rytmem – přitahoval stovky žádostivých občanů. Podobně jako Solidarita, i Společenství Lva se ve Lvově a nakonec v celém regionu stalo alternativní silou.

Mladší generaci mohl být lhostejný osud černé keramiky i neznalost rolnických písní, úkolem koneckonců nebylo získat to, co bylo ztraceno. „Bylo nezbytné,“ tvrdí Olek Starovojt, „vytvořit novou ukrajinskou kulturu,“ protože ta oficiální byla prostě nanic. Starovojt pořádal rockové koncerty – kde byla hudba i slova vzdorně ukrajinská –, čtení poezie i umělecké výstavy. Aby nacionalismus nezačal být příliš pompézní, časopis sdružení *Postup* (bude o něm řeč ve 4. obraze) doprovázela satirická verze *Salceson* (Tlačénka) – název vybízející čtenáře, aby nakonec posoudili, co je důležitější, zda Ukrajina nebo plný žaludek.

Největším podnikem Společenství Lva v prvním roce jeho existence byla výprava na vorech. Ekologové se už nějaký čas snažili obrátit pozornost lidí k devastaci Dněstru, největší řeky na západní Ukrajině, která teče jižně od Lvova. To byla jiná národní, ale zjevně nezávadná záležitost: jak by mohl komunistickým úřadům vadit malý výlet na vorech? Organizátoři včetně Valentyna Stecjuka (který byl neoficiálním vůdcem výpravy) a Lva Zacharčyšyna postavili šest prámů na sudech od nafty. Ručně si pořídili kopie tajných vojenských map, protože legálně nemohli mít žádné navigační mapy. Peníze získali na benefičním koncertě kabaretní satirické skupiny *Ne žurys* (Netrap se). Asi třicet lidí, skoro všichni ze Společenství Lva, se po obřadném odhalení prámů na lvovském Rynku vydalo 25. května 1988 na plavbu. Výprava se plavila víc než sto dní od pramenů Dněstru u polských hranic až k Černému moři.

Z prámu plujícího po řece mohl člověk dělat spoustu věcí. Někteří účastníci plavby se zaměřili na ekologické problémy. Brali vzorky vody, chytali a studovali ryby a dělali záznamy o nelegálním odpadu vypouštěném do řeky. Doporučovali vesničanům kopat studny, aby se dostali k zdravější vodě, a radili, jak bezpečně zacházet se zemědělským odpadem. A sestavili „ekologickou mapu“ Dněstru, která ukazovala hlavní zdroje znečištění: nejen továrny a statky, ale i místa, kde byli lidé zvyklí mýt během víkendu auta.¹¹

Zároveň byla výprava nástrojem národního obrození. Vesničané se hlásili a vyprávěli příběhy, nevyřčené čtyřicet let, o svých válečných zážitcích. Členové výpravy se snažili jich zachytit co nejvíc. Na oplátku vesničanům vyprávěli o gласnosti a o svých nadějích na politické uvolnění. Zacharčyšyn vzpomíná, jak na začátku expedice přišli do vesnice nedaleko Tureku v Karpatech. Vesničané trochu netrpělivě vyslechli informace a rady týkající se životního prostředí s typickou nedůvěrou k lidem, které pokládali za nějakou oficiální delegaci. Pak začali vysvětlovat, že by víc než co jiného chtěli zpátky svůj dlouho zavřený farní kostel. Byla to oblast, kde byla ve čtyřicátých letech brutálně potlačena uniatská církev. V expedici byli lidé, kteří něco o církevních dějinách věděli: vstali a nabídli improvizovanou přednášku. Po schůzce se vesničané vypravili zabeđený kostel otevřít, a pak se dněsterští výzkumníci a vesničané společně pomodlili.

Žádné jiné hnutí ve střední Evropě – ani Svoboda a mír – tak dokonale nepropojilo místní sny s národní politikou. Ale nikde jinde v celém regionu ani nebylo obyvatelstvo natolik umlčeno. Společenství Lva pátralo po mikronacionalismu v každodenním životě pod makronacionalismem zakázaných svátků a spisovatelů a znásilněné suverenity. Mikronacionalismus dosahoval stejného cíle, povzbuzoval hlad lidí po větší svobodě. Také méně přímo ohrožoval režim. V červnu 1988, když se výprava plavila už druhý měsíc, ji KGB najednou přestal obtěžovat. Ve Lvově začaly demonstrace (viz čtvrtý obraz) a několik desítek vorarů vypadalo jako mnohem menší nebezpečí.

Proto však vůbec nebyli méně radikální. Nová generace studentských radikálů skutečně vzešla ze Společenství Lva. Studentské bratrstvo, podzemní síť, kterou zorganizoval student žurnalistiky Markijan Ivaščyšyn, začalo v roce 1988 protestovat proti povinné vojenské službě a také se dožadovalo práva sloužit jen na ukrajinském území. Před svým oficiálním založením v roce 1989 mělo bratrstvo prospěch ze spojení se Společenstvím Lva, které jako oficiálně registrovaná organizace mohlo pronajímat místnosti na schůze. A Ivaščyšyn zjistil, že nejlepší způsob, jak přitáhnout nové stoupence, jsou koncerty ve Společenství Lva.

Na své první výroční konferenci v říjnu 1988 předvedlo Společenství Lva mistrovské politické představení, kterému se tehdy na Ukrajině nic nevyrovnalo. Zdálo se, že městské úřady jsou rozhodnuty nyní společnost umlčet. Z celého Sovětského svazu byla pozvána nezávislá hnutí, aby konferenci pozorovala. Když však aktivisté přijeli do Lvova, městští úředníci je na nádraží vyzvali, aby nastoupili do autobusu, který nezamířil na konferenci, ale několik hodin kroužil při surrealistické prohlídce městem, takže přijít na setkání bylo nemožné. Společnosti bylo zakázáno sejít se v sále, který si rezervovala v Národním institutu. Policejní síly a složky KGB se seřadily do kordonu se záměrem vyprovokovat násilnou reakci. Když se na náměstí shromáždilo kolem tisíce lidí, očekávali členové Společenství Lva se zelenými páskami na rukávě, že ponechají hlavní nápor policejního útoku.

To byla pravá chvíle k odsouzení sovětského režimu – možná dokonce k pokusu zbořit celou tu stavbu a vyhlásit svobodnou Ukrajinu. Vůdce Ukrajinského helsinského sdružení Čornovil se tlačil zástupem,

aby promluvil, ale členové společnosti ho drželi zpátky, měli strach, že „by jistě všechno zvorál“.¹² Místo toho promluvil ze schodů Národního institutu Orest Šejka a navrhl, aby se shromáždění vrátilo k začátkům Společenství Lva a šlo na Lyčakivský hřbitov, kde se někteří z nich loni v červenci potkali. Tentokrát, řekl, nebudou čistit náhrobky, ale kopat hrob, neboť éra stagnace, kterou nabízela perestrojka, končí. Zavěšení s Rostyslavem Bratuněm odešli z Rynku směrem na hřbitov. Zástup šel za nimi; a rozpačení důstojníci KGB se mohli jen stáhnout do svých aut a následovat je. Toho dne ještě Lvov patřil Společenství Lva.

V prostředí velmi odlišném od Varšavy nebo Budapešti vyvinulo Společenství Lva politický styl nikoli nepodobný tomu, který objevili daleko západněji. Vyhýbalo se extrémům ve prospěch umírněnosti a pluralismu, a po celou dobu prosazovalo antikomunistickou věc stejně tvrdě jako prominentnější nacionalisté. Lvičata se rozbíhala k různým idejím a jejich stálá aktivita vdechovala ukrajinské kultuře nový život. I když v poslední fázi sovětský kontext omezoval to, čeho mohlo Společenství Lva dosáhnout, jeho styl i politika byly v zásadě středoevropské. Ihor Koljuško to silně pociťoval, když se v létě 1989 konečně mohl sejít s polskými aktivisty. Uvědomoval si, že konverzace se vedla na dvou úrovních. Na jedné starší disidenti mluvili o „bílých místech“ v polsko-ukrajinských dějinách a o tom, jak rozptýlit vzájemná nepochopení. Bylo to důležité, to Koljuško věděl, ale pro něj byli důležitější mladí polští Ukrajinci jako Mirostaw Czech. Mluvili o tom, jak uveřejňovat samizdat a jak pořádat demonstrace. Obojí konverzace byla důležitá, ale jen jedna směřovala k budoucnosti.

SLOVINŠTÍ LIDÉ PRO MÍROVOU KULTURU

Kromě Berlína, kde se zrodila Síť pro dialog Východ-Západ, existovalo ještě jedno město, kde se křížily cesty vedoucí k hledání míru na východ a na západ: slovinská Lublaň. Jugoslávie byla jediná velká evropská komunistická země, která nebyla členem Varšavského paktu, a také měla nejotevřenější hranice. Kontakty se Západem nepoznamenávalo stigma oficiality, které vždycky měly všude jinde. Postavení mezi oběma tábory bylo ve skutečnosti ústředním principem jugoslávského socialismu:

předseda Svazu komunistů Jugoslávie Josip Tito patřil v sedmdesátých letech k vůdcům organizace neangažovaných států. Dialog mezi Východem a Západem tedy logicky začal zde.

Mezi zdáním poměrné otevřenosti a realitou však byly hluboké rozpory. Pro Tita a jeho stoupence znamenala neangažovanost neustálou ostražitosť. Především Jugoslávii, která už zažila strašlivou destrukci za druhé světové války, pronásledoval většinu desetiletí poté, co v roce 1948 odešla ze sovětského bloku, strach ze sovětské invaze – a ten se nikdy skutečně nevyparil z paměti. Odchod z bloku znamenal potřebu větší – a nikoli menší – vojenské připravenosti. Pouze ve Východním Německu čelili občané srovnatelnému náporu nabádání k bdělosti a připravenosti k boji. Sociolog Gregor Tomc srovnal některé příklady vojenské propagandy ve zprávě, kterou v roce 1986 poslal sjezdu END: „mír“ byl v Jugoslávii „mírem kulky v zásobníku zbraně“, „jít do práce je ... jít do války“, „všechny akce proti samosprávě jsou zneužití a sabotáž“, jichž se dopouštějí zrádci.¹³

Tento jazyk byl nejzvučnější po Titově smrti v roce 1980, kdy Jugoslávie začala oslavovat čtyřicáté výročí mezních obrátů v partyzánském vítězství nad nacisty. Toto vzpomínkové období završila působivá vojenská přehlídka v květnu 1985 v Bělehradě. Generacím, jež vyrůstaly po válce, začala tato agresivní neutralita připadat iracionální a zbytečná. „A tak jsme začali,“ píše Slavenka Drakulićová, „zaujímat ironický postoj k válce, partyzánům a komunistické revoluci – k našim dějinám, předváděným v takové karikatuře.“¹⁴

Tento typ „pole“ plného rozporů a otřepané propagandy se přímo nabízel k využití *konkrétní* generaci. V Jugoslávii tento úkol připadl Slovincům. Jugoslávský komunismus totiž měl ještě další slabost: napětí mezi postavením šesti jednotlivých republik a jednotou státu, ovládaného z Bělehradu. Problémem nebylo nezbytné nacionalistické napětí, ale to, že Jugoslávie byla federální stát bez demokracie. Tento nedostatek byl pocítován nehlouběji ve Slovinsku, kde byly nejsilnější tradice demokracie a občanské aktivity. Otázkou míru to začalo, až nakonec slovinští aktivisté pokročili k rozporům jugoslávského nacionalismu.

Slovinsko je místo, kterému student antikomunistické opozice školený ve světě samizdatu a tamizdatu těžko rozumí: nebyly tam žádné podzemní časopisy, ba ani „undergroundové“ časopisy v běžném smyslu slova. Místo

toho se opozice vynořila z lůna Svazu komunistů a Svazu socialistické mládeže Slovinska (ZSMS). ZSMS na začátku roku 1983 zplodil Pracovní skupinu mírového hnutí. Jejím členy byli studenti a mladí intelektuálové z Lublaně. Někteří z nich byli aktivní v mládežnické organizaci a všichni si uvědomovali, že ZSMS může být základem pro občanskou aktivitu. Sociolog Tomaž Mastnak to komentoval takto: „Pro mne bylo až druhotné, že ta skupina byla mírová skupina; zajímalo mne to, čemu jsme tehdy (dost nekriticky) říkali rozvoj občanské společnosti.“¹⁵

S tímto instrumentálním postojem jsme se už setkali, ale tentokrát se důraz kladl méně na porážku komunismu než na budování společnosti. „Občanská společnost“, jak ji Mastnak a další chápali, byla jednak cílem – vytvoření autonomní občanské aktivity, zcela nezávislé na státu – a jednak projevem autonomní existence. Jakým způsobem to člověk dělal, nebylo důležité. Mírová skupina ovšem znamenala víc než nějaký pokus o znovunalezení slovinské politiky, přestože se tvářila, že jen využívá jednotlivý problém.

ZSMS ve skutečnosti zplodil slušný počet dalších zájmových skupin, z nichž byla nejvýznamnější Ženská pracovní skupina. V roce 1983 navštívily Vlasta Jalušičová a Mojca Dobnikarová Západní Berlín. Už pouhá rozmanitost ženských klubů, knihkupectví a organizací je ohromila a ony se rozhodly, že by to mělo být možné i v Lublani. Začaly s pracovní skupinou, ze které v roce 1985 vznikla Lilith, jedna z hrstky ženských skupin v celém komunistickém světě.* První akcí Lilith byla diskotéka jen pro ženy. Podobně jako Mírová skupina, i Lilith chápala občanskou společnost v nejširším smyslu a byla ve druhé polovině osmdesátých let motorem několika důležitých protestů.

Tak jako hnutí v Maďarsku a v Polsku se Mírová skupina vyznačovala vnitřním pluralismem. Jejím vůdcím duchem a prvním redaktorem jejího polosamizdatu, brožury *Information Booklet* vycházející v angličtině, byl matematik a pacifista Marko Hren. Když byl Hren na střední škole, vydal se do Švýcarska, aby se tam poučil o hnutí za zrušení armády. V roce 1981 odmítl ve vojenské službě nosit zbraň. V hnutí byl

* V Lublani bylo v té době několik stejných hnutí. Dalším bylo hnutí Magnus, které od roku 1984 provozovalo jediný homosexuální noční klub v celé střední Evropě.

společně s Mastnakem, který se za pacifistu nepokládal, s Gregorem Tomcem, který nebyl jen sociologem, ale také členem a zpěvákem jedné z prvních slovinských punkových skupin *Pankrti* (Parchanti), s Janezem Janšou, jenž byl tehdy jakýmsi anarchistou, specializujícím se na studium jugoslávského vojenského systému. A byli tam i jiní.

V malém Slovinsku, které už v osmdesátých letech pokládalo své vztahy se zbytkem Jugoslávie za stále nevýhodnější, musela Mírová skupina překročit hranice, aby její ideály vůbec měly smysl. Počínaje rokem 1984 financovala Mírová skupina každoroční mírový tábor, který sváděl dohromady aktivisty ze Slovinska a ze sousedních oblastí Itálie a Rakouska. Člověk mohl snadno jezdit na Západ, a dokonce doufat, že přinese západní myšlenky domů, jak to dělala Lilith. Avšak Jugoslávie nebyla Západ nejméně do té doby, dokud tam vládla Titova verze socialismu, a Slovinci to věděli. Věděli, že mají víc společného se svými protějšky v Maďarsku, Československu nebo v Polsku, a západní postoje ke komunismu (jehož jugoslávská verze se často pokládala za nepřijatelnější) považovali za naivní. Proto také byli Mastnak a Hren mezi autory ostré kritiky prvních návrhů Helsinského memoranda. Po „pěti letech dialogu“, psali, si „lidé z východu“ zasloužili právo prosadit své znepokojení týkající se lidských práv do popředí, před řeči o odzbrojení, jímž, jak se zdá, dávají přednost západní aktivisté.¹⁶

Hledání modelu občanské společnosti a aktivita v oblasti lidských práv vedly Slovince přímo do Polska. V roce 1985 byl uveřejněn tlustý svazek dokumentů o Solidaritě. Mastnak v té době často jezdil do Polska. V roce 1987, když byl Mastnak na semináři hnutí Svoboda a mír ve Varšavě, odložil *Information Booklet* něco ze svého zápalu pro bojovný postoj k lidským právům a komunismu obecně.

Základní náplň Mírové skupiny – demilitarizace společnosti, rozvoj kultury založené na míru a mezinárodní porozumění – se dost podobala maďarskému Dialogu. Podobně jako Dialog, i aktivisté Mírové skupiny spíš doufali, že probudí společenské sebevědomí a diskusi o problémech, jimiž se zabývali, než že by se snažili změnit režim. To odrážela polo-oficiální záštita hnutí. Na rozdíl od Dialogu si však slovinská Mírová skupina zvolila cestu k větší politické angažovanosti a konfrontaci s režimem. Hnutí se kvůli tomu zdvojnásobilo: Lidé pro mírovou kulturu, skupina,

která se objevila v roce 1986, byla ve skutečnosti Mírová skupina, vystupující pod jiným jménem a spojená se studentskou organizací na univerzitě. Bylo to podle Marka Hrena prostě pojištění pro případ, že by se změnilo rozmary některé z byrokracií (v ZSMS nebo na univerzitě).

Co však Mírová skupina skutečně potřebovala, byla nezávislost. Neměla ani ty hubené nezávislé prostředky, jakým se těšila jiná středoevropská hnutí; neexistovala tam žádná starší opozice ani exilová vydavatelství, která by mohla chtít alternativnímu společenskému hnutí pomáhat. A tak se někteří členové hnutí rozhodli pořídit si vlastní zastřešení: soukromou počítačovou firmu Mikro Ada. Společnost vytvořili čtyři muži: Marko Hren, Janez Janša, Igor Bavčar (který byl podobně jako Janša nedávnou vyloučen z vedení ZSMS) a Igor Omerza. „Jako jednotlivci“, vysvětloval Hren, „jsme chtěli být nezávislí ... a vybavit se.“ Dováželi a prodávali počítače a software a část zisku používali na rozjezd počítačové sázených projektů. První číslo časopisu *Information Booklet* (později se titul změnil na *Independent Voices from Yugoslavia*) vyšlo v roce 1985.

Největším vydavatelským počinem firmy Mikro Ada byly na jaře 1988 paměti Stana Kavčiče, liberála z řad slovinských komunistů Titovy éry. První vydání se v kiosku, který si na ulici postavila Mírová skupina, vyprodalo za několik hodin. Byla to jak politická senzace, která znovu probudila ducha slovinského separatismu, tak velmi výnosný projekt pro opozici ve chvíli, která byla, jak se ukázalo, ta pravá.

Mírová skupina začala v informačních stáncích na lublaňských ulicích – říkali jim „mírové pouliční obchody“ – rozšiřovat mírovou literaturu, plakáty a mírové odznaky. Poté, při prosincové „pouliční akci“ v roce 1984, sbíralo hnutí podpisy pod petici protestující proti výrobě vojenských hraček. Tato myšlenka našla odezvu ve společnosti unavené stálým připomínáním minulé války; Slavenka Drakulićová ve výše zmíněném eseji popisuje hrůzu, jaká se zračila ve tváři jejího otce, když ji viděl držet zbraň, kterou používal za druhé světové války. Když se blížily Vánoce 1985, otevřela Mírová skupina stánek s nabídkou vzdělávacích mírových hraček výměnou za „nevhodné“ vojenské. Sebralo se asi 250 hraček zbraní, které aktivisté předali recyklovacímu závodu a nařídili odzbrojení v malém.¹⁷

Rozhovory, které tyto akce (jež se konaly také v Mariboru) vyprovokovaly, vyvolaly podvratnější otázky: jak jugoslávský stát formuje postoj

svých občanů k ozbrojeným silám. A znovu přivedly státní záměry do zorného pole připomínání války. Na oslavu čtyřicátého výročí partyzánského vítězství, při němž hrály důležitou úlohu ženské bojovnice, navrhla armáda rozšířit povinnou vojenskou službu i na ženy. Vůdcové armády tento plán navrhli v tajnosti, nicméně prosákl ke slovinským mírovým aktivistům. Skupina Lilith společně s Mírovou skupinou uspořádala o dosud tajném návrhu veřejnou diskusi, po níž následovala petice proti takové „další militarizaci společnosti“. Zaujala je ta staromódní potřeba bdělosti proti nějakému neznámému útočníkovi; jistě by bylo stačilo, kdyby ženy mohly podstoupit vojenský výcvik, jestliže si to přály.¹⁸

Generálové napřed nadávali na Slovincy, kteří věčně dělali potíže: Bělehradu každý protest ze Slovinska zaváněl secesionistickými tendencemi. Koncem léta 1985 však nápad potichu zmizel. Jugoslávské úřady poněkud rozpačitě uznaly, že společenský protest nemohou ignorovat. Patrně nejvýmluvnější argument, jehož míroví aktivisté a feministky použili, byl, že taková povinná služba neexistuje ve vyspělých zemích západní Evropy, kterým se Jugoslávie v určitých směrech snažila vyrovnat. To byl jeden z rozporů, které činily titovskou ideologii tak snadno zranitelnou.

Kampaň za odpírání vojenské služby z důvodů svědomí byla mnohem obtížnější. Snad jenom nacionalistická opozice vyvolávala větší hněv vůdců partyzánské generace než útok na povinnou vojenskou službu. Slovinský Jehovův svědek z Mariboru Ivan Čečko nejspíš drží moderní evropský rekord: za odmítání vojenské služby strávil ve vězení celkem patnáct let. Čečko však byl na rozdíl od jiných svědků Jehovových ochoten o svých zkušenostech mluvit. Po propuštění z vězení v roce 1986 byl okamžitě odsouzen k dalšímu trestu, což byla praxe, které neúčastnila žádná jiná evropská země. Když byl znovu krátce propuštěn v roce 1987, mluvil Čečko o svých zážitcích v Lublani i v Mariboru. Bez Čečka by bylo pro mnohé Slovincy obtížné vidět problém odpírání vojny z důvodů svědomí jako reálný. A tak problém, který byl přirozeně součástí práce Mírové skupiny od jejího vzniku, měl nyní jméno a tvář.

První odpovědí jugoslávského režimu bylo povolení odmítnout vojenskou službu z náboženských důvodů. Ale Mírová skupina upozornila, že takový postup je v konfliktu s jugoslávskou ústavou, která prosazovala

rovnost mezi věřícími a nevěřícími. Ateista by nyní měl v této komunistické zemi méně práv než katolík nebo Jehovův svědek. Komunistická rétorika znovu poskytla Mírové skupině námět k pěkné ironii.

Jugoslávský režim se nepohnul; vojenská služba byla pro mladé muže stále povinná a alternativní služba „porušovala zásady socialistických norem“. Kampaň nicméně zanechala stopy. Dva roky „mírových pouličních akcí“ a Čečkův případ vytáhly problém před oči veřejnosti. „Skoro každý den,“ hlásil *Information Booklet* v roce 1987, „se ve všech typech novin objevují články o odpírání vojenské služby. Jistě, obvykle v negativním smyslu, ale v každém případě lidé už o tom mohou přemýšlet, a to je nejdůležitější.“¹⁹

Kvůli problému odpírání vojny se Mírová skupina stala opozičním hnutím skoro proti své vůli. Mocenské orgány ocejovaly mírové aktivisty jako nepřátele socialismu a mocichtivé nacionalistické separatisty. Když Gregor Tomc hodnotil kampaň za odpírání jako její účastník a pozorovatel, viděl, jak pouta se ZSMS omezují autonomii hnutí. Předvídal, že jakýkoli skutečný úspěch každého „alternativního“ hnutí (pojem „opozice“ byl v Jugoslávii stále ještě tabu) by vyžadoval jak víc „konkrétních“ akcí, jako byla kampaň za odpírání, tak politickou akci, zaměřenou proti režimu samému.²⁰

Politika měla přijít dost brzy. Napřed ale přišla kampaň, která nečekaně mobilizovala k vystoupení v ulicích víc lidí, než jich tam bylo vidět celé desítky let. Podobně jako v Polsku byla podnětem atomová energie. V Jugoslávii byla jen jedna atomová elektrárna, v Kršku ve Slovinsku. Ačkoli radioaktivní spád z Černobyli samotné Slovinsko moc nezasáhl a elektrárna v Kršku nebyla stejný podezřelý model jako v Černobyli, neštěstí rozjitřilo protibělehradské antikomunistické pocity. Vzbudilo také obavy o životní prostředí – republika byla těsně spjata s přírodou.

Desátého května 1986 (dva týdny po neštěstí) vyslechly asi dva tisíce lidí prohlášení sepsané mírovými a ekologickými aktivisty. Potom se zástup „spontánně rozhodl“ pro pochod k parlamentu.²¹ Juvan Janezová, kterou před atomovým spadem chránil odřený deštník Marka Hrena, přečetla prohlášení Mírové skupiny, zatímco sám Hren měl na sobě chirurgickou masku. Zástup provolával „Víc světla do hlav slovin-

výhody, jimž se těšili ti z Budapešti. To bylo dost neškodné – ale Stumpf měl jiný nápad. Pro Zvláštní právně sociologickou kolej – později pojmenovanou po politickém mysliteli a členovi vlády z roku 1956, který v roce 1979 zemřel, Istvánu Bibóovi – navrhl program přednášek zaměřený na politické problémy.

Fellegi byl první oficiální přednášející na této koleji. Směr, jakým by se tato vysoká škola mohla ubírat, naznačil v říjnu 1983 nabídkou celoročního kursu o revoluci z roku 1956. Když přijel na první přednášku, našel před školou v Ménesiho ulici frontu dlouhou tři čtvrtě kilometru. Studentů v ní bylo jen pár (na koleji jich tehdy bydlelo jen čtyřicet); většinou to byli, jak si Fellegi rychle uvědomil, buď opoziční aktivisté, kteří hledali nějaký senzační objev, nebo policie, která cítila podvratnou situaci. Obě strany si možná představovaly, že Bibó István Szakkollégium, jak se kolej oficiálně nazývala, může v zavedené opozici zplodit nějaké mladé křídlo. Jenže Fellegi chápal svou roli tak, že kolej může pomoci nové generaci studentů, aby nacházeli vlastní odpovědi na problémy, kterým Maďarsko čelilo, a ne aby jen následovali to, co už objevili jejich starší kolegové. To by bylo nemožné, kdyby se z koleje stala slavná záležitost a dostala se do konfliktu s režimem. A tak Fellegi přednesl obzvlášť nudnou zahajovací přednášku a třída se za několik týdnů smrškla do zvládnutelné velikosti.

V následujících letech Fellegi přednášel o „krizi komunismu“ a o marxismu. Jiní nabízeli přednáškové cykly o kultuře maďarského Sedmihradska, o současné maďarské společnosti a tak dále. V každém kursu se profesori a studenti snažili očistit antikomunistickou opozici od všech ideologických hledisek. Byl marxismus dobrá myšlenka, která byla špatně uplatňovaná, ptali se, nebo to byla špatná myšlenka, která nějak dokázala přežít? Co mohli Adam Michnik nebo jeho maďarský protějšek György Konrád nabídnout, jestliže je člověk četl čerstvými očima? A především: co se mělo dělat?

Jedním z prvních obyvatel Bibóovy koleje byl dvacetiletý student právě ze Stoličného Bělehradu jihozápadně od Budapešti jménem Viktor Orbán. László Kövér z Pápy byl o pár let starší, stejně jako Gábor Fodor. Kövér byl v roce 1981 student a podílel se na pokusu založit konkurenční studentskou organizaci k té, kterou financovali a zaštiťovali komunisté: zčásti to bylo inspirováno experimentem, který tehdy probí-

hal v Polsku. Orbán měl pro změnu se Solidaritou hlubokou osobní zkušenost: když bylo vyhlášeno stanné právo, vykonával právě základní vojenskou službu a každým okamžikem očekával, že bude povolán k přepadení Polska na podporu sovětských jednotek. Následně Orbán napsal svou magisterskou práci o Solidaritě a soustředil se v ní na sebeorganizaci skupin v Polsku v letech 1980–81.²²

Orbán, Kövér, Fodor a asi dvacet dalších studentů se v srpnu 1983 zúčastnili prvního letního domova Bibóovy koleje ve Visegrádu (nad chystanou Nagymaroskou přehradou). Stumpf a Fellegi krok za krokem pomáhali tvořit studentskou komunitu a nějaké hnutí. Jejich vzorem bylo Polsko a doufali, že se jejich studenti od polských nějak naučí způsobům nezávislé politické aktivity. Příští jaro jeli učitelé a studenti na první školní výměnný program do Poznaně, kde strávili týden ve studentské koleji Univerzity Adama Mickiewicze.

Příští rok si maďarští studenti přidali k cestovnímu plánu Gdaňsk a Varšavu. Teď skutečně poznávali kulturu polské opozice. V Gdaňsku někteří z nich bydleli s Adamem Jagusiakem a Gosiou Tarasiewiczovou v tomtež bytě, kde předešlého roku přebýval odpírač vojny Zsolt Kesztelyi. Fellegi se s polskými studenty, kteří se záhy stali účastníky hnutí Svoboda a mír, setkal v Budapešti. Maďaři a Poláci společně položili květiny k památníku obětí masakru v loděnicích v roce 1970 a policie je na čtyři hodiny zadržela.

Opozice se v Maďarsku začínala vynořovat ze salonů a suterénů. Starší opozice se v červnu 1985 sešla v Monoru, na tábořišti hned u Budapešti. Třídenní diskuse přinesly jen krátkodechou spolupráci různých proudů intelektuálního disentu. Bibóovští studenti, kteří se právě vrátili z Polska, se v Szarvasu připojili k zástupcům „zvláštních kolejí“ z celého Maďarska a pokusili se koordinovat nějaké aktivity. Hlavním výsledkem Szarvasu bylo kolektivní polooficiální periodikum nazvané *Századvég* (Konec století), které redigoval tým, do něhož patřili i Orbán a Kövér, a vydával ho István Stumpf. Kontrast mezi těmi dvěma setkáními (v Monoru a v Szarvasu) byl výmluvný: jedině studenti přišli s něčím umírněně konkrétním a trvalým. Kövér viděl ve schůzce v Szarvasu radikalizující událost, protože neochota režimu naslouchat studentům, jež byla tehdy i nadále evidentní, tlačila studenty dohromady.²³

Orbán, Kövér, Fellegi a další se v červnu 1987 kvůli třetí pouti papeže Jana Pavla II. vypravili na poslední výlet do Gdaňsku. Jejich přátelé Adam a Gosia už aktivně působili v hnutí WiP, psali pro časopis *A cappella* a pořádali demonstrace. Maďarští studenti našli byt plný lidí, kteří malovali transparenty na nadcházející papežskou mši, a dorazili právě včas, aby byli svědky zatčení svých předpokládaných hostitelů. Kontrola v Gdaňsku byla přísná: Orbána a Fellegiho museli na papežskou mši pro mládež propašovat přes jednu půlnoční schůzku a bezpečný byt.

Když Fellegi zpětně uvažuje o výpravě do Polska, má pochybnosti, zda jeho studenti z Bibóovy koleje dostali od Poláků „velkou lekci“: přece jen věděli, že tam neměli patent na úspěch. Polský boj se nedal omezit na Michnikovy eseje, papežovo kázání či transparenty Svobody a míru. Polsko pro Maďary představovalo strategii přežití a techniku úspěšné činnosti v represivním státě. Přístupem hnutí Svoboda a mír bylo stát ignorovat, jak jen bylo možné; jednat podle vlastních plánů, ať si policie dělala, co chtěla. Poté, co policisté v roce 1987 odvěkli Jagusiaka a Tarasiewiczovou, vrátil se jejich byt k životu, jako by se nic nestalo. Nějaký pultucet hostů navíc při duchu, jaký v Gdaňsku vládl, pro nesmiřitelné hostitele nic neznamenal. Fellegi to komentoval tím, že poučení mělo být „o aktivitě a znalosti místních poměrů“. Gábor Fodor viděl přímější vliv: „Chtěli jsme napodobit některé jejich způsoby,“ myslel si, protože kvalitami, o kterých mluvil Fellegi, se maďarská opozice desítky let nevyznačovala.

Každý si všiml velkého rozdílu mezi oběma zeměmi, spočívajícího v mimořádné úloze polské katolické církve. Většina osazenstva Bibóovy koleje nebyla nijak zvlášť náboženská. Někteří (jako Orbán) pocházeli z kalvinistického prostředí; jiní byli papírově katolíci nebo vůbec neměli žádnou náboženskou tradici. Všichni však mohli vidět prostor pro osvobození od režimu, jaký poskytovaly náboženská praxe a národní tradice. Návštěva v některém polském kostele, na papežské mši nebo ve svatyni v Čenstochové, kde se bibóovská výprava jednou zastavila cestou do Gdaňsku, změnila způsob, jímž Maďaři chápali náboženství – ne jako něco, co se praktikuje v soukromí, ale jako mohutnou soudržnou společenskou sílu. Tito studenti si už osvojili perspektivu, která je odlišovala od jejich starších druhů v Budapešti.

Pokud měla polská opozice nějaký specifický cíl (tedy kromě pádu komunismu), pak to, usoudili Maďaři, byla „samosprávná republika“. Ekonomická reforma mohla přijít později (i když právo na soukromé vlastnictví v Bibóově koleji uznával každý), avšak bezprostředním cílem bylo povzbudit sebeorganizaci společnosti. Ostatně i sama Bibóova kolej byla krok tímto směrem.

Dalším krokem, jak předváděli Poláci, byl politický pluralismus. V Maďarsku byla tato myšlenka ještě radikálnější, protože znamenala, že musí být demaskován systém. Maďarský dissent se doposud takovému programu pečlivě vyhýbal. I v tom nejsilnějším prohlášení, v takzvané Nové společenské smlouvě z roku 1987, Demokratická opozice pouze vyzvala šéfa strany Jánose Kádára, aby odstoupil. Mnozí aktivisté samozřejmě věděli, že Maďarsko potřebuje víc než jen toto; však také na periferii společnosti (jako třeba u soudu se Zsoltem Keszthelyim) člověk mohl takové požadavky slyšet. Bylo na bibóovské generaci, aby tuto politiku pomohla protlačit do hlavního proudu.

Mezinárodní mírová síť (a její nejprominentnější maďarský představitel Ferenc Miszlivetz) byla nápomocna při zahajovacích přímých kontaktech mezi studenty a Demokratickou opozicí. Miszlivetz naplánoval na říjen 1987 mírový seminář navazující na seminář hnutí Svoboda a mír ve Varšavě a doufal, že jím s Budapeští trochu pohne. Chtěl vytáhnout opozici z podzemí a zároveň také dosáhnout k intelektuálům, kteří si udržovali od otevřené opozice odstup. Seminář takovou příležitost nabízel. Když slibované sály najednou přestaly být k dispozici, István Stumpf nabídl Bibóovu kolej. Nakonec byly přednáškové sály na koleji příliš malé a riziko nějakých sankcí příliš velké, a tak Stumpf zařídil, aby kolona taxíků vyzvedla účastníky v ulici Ménesi a odvezla je na tajné místo.

Asi sto padesát účastníků (byli tam mnozí z Demokratické opozice a aktivisté Sítě pro dialog Východ-Západ z Německa, Británie a Spojených států) uvítal student Bibóovy koleje József Szájer, jeden z mála, kteří tam uměli dobře anglicky. Senzací však byl Viktor Orbán. Přestože četl projev, který mu do angličtiny přeložili jiní, jeho charismatické vystoupení i provokativní projev udělaly mohutný dojem na publikum, které o něm vědělo jen málo nebo vůbec nic. Orbán to tak sice neřekl, ale v podstatě rekapituloval ponaučení, jehož se mu v letních měsících

posledních let v Polsku dostalo. „Byli jsme krmeni polovičním životem“ (konzumním zbožím bez základních svobod), řekl Orbán posluchačům. „Napřed jsme si vydobyli právo vytvářet kroužky, sítě a koleje. Jako druhý krok jsme pak dosáhli práva diskutovat o svých názorech na problémy společnosti, ve které žijeme. A dnes požadujeme další část říše oficiální politiky: pole zmírňování napětí a kontaktů mezi Východem a Západem.“²⁴ Když Orbán sestoupil z pódia, vrhli se k němu někteří ze starší opozice, aby mu potřásli rukou a objali ho. V tomto okamžiku bibóovští studenti definitivně vstoupili do světa maďarské opozice. Krátce po semináři Miszlivetz a někteří další studenti z Bibóovy koleje vytvořili ve své škole Okruh sítě pro dialog Východ-Západ; byl to jeden z odrazových můstků k vyjádření této opozice.

V zimě 1987–88 přijel do Budapešti profesor Wacław Felczak z Jagellonské univerzity, aby tam na univerzitě vyučoval polské dějiny. Felczak byl odborník na maďarské dějiny; druhou světovou válku prožil v Budapešti, kde organizoval podzemní kontakty mezi Polskem a Západem. Jednou večer ho navštívili Orbán s Kövérem a požádali ho, aby na Bibóově koleji (byla hned naproti Felczakově kanceláři) proslavil přednášku o Solidaritě. Zájem o přednášku byl tak velký, že ji Felczak přišel přednést znovu. Po této druhé přednášce se někdo z publika profesora Felczaka zeptal, co polský opoziční příběh znamená pro ně: co mají dělat? „Založte stranu,“ poradil jim Felczak. „Možná vás za to zavřou, ale všechny známky nasvědčují, že ve vězení nebudete dlouho.“²⁵

A skutečně to začalo být zajímavé, režim začal být vůči nátlaku bezbrannější. Cestě, kterou si maďarští komunisté zvolili – opatrné liberalizaci, symbolizované v roce 1985 volbami s více kandidáty –, se od Gorbačova dostalo souhlasných slov. V roce 1987 se z Kremlu ozvala ještě přímější pochvala; zdálo se, že teď Sověti dokonce navrhnou, že si maďarský model vypůjčí. Protože model neobsahoval politický pluralismus ani svobodný tisk, byla to stěží vzrušující novinka, ale naznačovala omezení represí.

Na 15. březen 1988 připadlo stočtyřicáté výročí revoluce z roku 1848. Demokratická opozice v tento den pořádala demonstrace už od začátku sedmdesátých let a mnozí studenti Bibóovy koleje se jich účastnili ještě předtím, než se přestěhovali do Budapešti. Ve srovnání

s předchozími roky však toto kulaté výročí neslo nový opoziční podtext. Bylo to první výročí od Nové společenské smlouvy Demokratické opozice, ale také první od té doby, co šel Zsolt Keszthelyi do vězení. V oficiálním tisku se nyní otevřeně diskutovalo o ekonomické krizi a o sovětských reformách, ale stranický vůdce János Kádár nedávno popřel, že by v Maďarsku byly nějaké problémy. To byla chvíle pro uplatnění nového typu veřejného nátlaku.

Ačkoli 15. března bylo úterý, přišlo k soše revolučního básníka Sándora Petöfiho asi deset tisíc lidí – nejméně třikrát tolik co loni. Stejně jako v posledních letech v davu převládaly mladé tváře. V popředí zástupu požadovalo několik primitivních transparentů svobodu projevu a občanská práva. Demonstranti skandovali „Demokracie!“ a vyslechli zasloužilého disidenta Gáspára Miklóse Tamáse, který požadoval svobodné volby a novou ústavu. A stejně jako v roce 1987, ani tentokrát policie proti demonstrantům nezasáhla, ale zatkla několik hodně známých disidentů.

Energie získaná 15. března bezprostředně přinesla plody. Jen dva dny poté několik desítek intelektuálů – byli to hlavně lidé z Demokratické opozice, ale také z Dunajského kruhu a z dalších neformálnějších seskupení, jako byli veteráni roku 1956 – vytvořilo Síť svobodných iniciativ (zkráceně Síť neboli Hálózat). Podepsalo se i několik studentů, mezi nimiž byl jedenatřicetiletý sociolog István Hegedüs. Přinejmenším zpočátku slibovala Hálózat, že spojí maďarskou opozici jako nikdy předtím; někteří doufali, že by to mohla být základna pro hnutí podobné Solidaritě. Znak Hálózat bylo brzy vidět na demonstracích a bylo to jméno, kolem kterého se mohli seskupit opozičně smýšlející Maďaři.

Avšak Hálózat už pouhým svým jménem dávala najevo, že není politickou organizací. Došlo na krok, který Felczak doporučoval svým posluchačům v Bibóově koleji – učinili ho 30. března. Zakládající prohlášení Sdružení mladých demokratů – Fidesz – podepsalo třicet sedm studentů a mladých intelektuálů, mezi jinými Orbán, Kövér, Fodor, Hegedüs a Stumpf. Jejich cílem bylo prostě založit organizaci mládeže, jež by konkurovala oficiálnímu Svazu komunistické mládeže. Jasně však šlo i o něco trochu jiného: deklarace slibovala sjednocení „politicky radikálních, aktivních a reformně smýšlejících“ za účelem racionální tržní ekonomiky založené částečně na soukromém vlastnictví, podporu Maďarů

v Sedmihradsku a všude jinde mimo Maďarsko, a národní nezávislost v „demilitarizované a sjednocené Evropě“.

Fidesz si tudíž vymezil pozici poněkud radikálnější, než byla hesla 15. března. Největší kontrast s předchozí opozicí však představovala nabídka koordinovaných cílených akcí. Fidesz sliboval „zaujmout stanovisko ke každé společenské, ekonomické či politické otázce, která se týká zájmů jeho členů“, „zasahovat v hlavních politických rozhodnutích“, „ovlivňovat mladé lidi, aby šířili intelektuální a politické hodnoty, které zastupuje“, a „prosazovat pro své členy příležitosti k získání politické zkušenosti“.²⁶

Členové, vliv a politika (v deklaraci skoro vždycky podtržená): to byla na maďarské opoziční scéně silná slova. O dva dny později (na apríla, avšak bez jakéhokoli ironického záměru) uspořádal Fidesz v kavárně Ma Chérie setkání samizdatových a mezinárodních zpravodajů, které se dalo označit za tiskovou konferenci. Za šest týdnů počet členů Fidesze dosáhl v několika městech skoro tisíce.

Policie Fideszi okamžitě věnovala pozornost. Týden po tiskovce v Ma Chérie předvolala pět členů organizace a sdělila jim, že jejich činnost je nezákonná. Oficiální tisk novou organizaci odsoudil a poté až do srpna vyřazoval každou zmínku o její činnosti. A když se Viktor Orbán rozhodl k protestu 16. června, ve výroční den, kdy byl v roce 1958 popraven někdejší premiér Imre Nagy za svou roli v roce 1956, byl zatčen.

Předvolání ovšem byli přece jen studenti práv. Na předvolání se dostavili vyzbrojeni citáty z maďarské ústavy; zejména to byl druhý odstavec paragrafu 65, který zaručoval občanské iniciativě právo zakládat politické organizace. Poukázali na to, že nemuseli o registraci své organizace žádat, a že ve skutečnosti právo na sdružování je v maďarském právním systému podezřele nejasné. Dokonce zažalovali maďarská média za to, že označují Fidesz za „ilegální“.*

Na politické mapě Budapešti se začaly znovu objevovat politické strany. Avšak Fidesz, i když to ještě nebyla strana, posunoval hranice možného neodbytněji než kterákoli jiná instituce. Nemalý podíl na tom měly zkušenosti, které mnozí jeho vůdci získali v Polsku a také z kon-

* Žaloba nakonec neuspěla, ale přiměla režim navrhnout legislativu týkající se svobody sdružování. Ovzduší se dosti měnilo, v době, kdy byl zákon přijat, byl již původní požadavek Fidesze začleněn do ústavy.

taktů se západními aktivisty. Ti se projeví jako hodnotný zdroj – to ostatně také věděli z Polska. Záhy po úvodním prohlášení poslali vůdce Fidesze rekapitulaci své činnosti Amnesty International, aby v případě zatčení nezůstali v anonymitě. Fidesz měl oproti svým polským přátelům velkou výhodu: hranice Kádárova Maďarska byly po jugoslávských nejpropustnější ve střední Evropě. Už na podzim 1988 mohli někteří členové Fidesze, mezi nimi Orbán, cestovat na Západ: jako stipendisté britských a dalších evropských univerzit, na sjezd END a na setkání Sítě pro dialog Východ-Západ.

Člověku hned přijde na mysl srovnání s hnutím Svoboda a mír. Fidesz vzešel ze stejného univerzitního prostředí jako WiP v Polsku. Hnutí byla podobně lhostejná jak ke komunistickým rituálům, tak k pravdám „dospělé“ opozice. Na rozdíl od hnutí WiP si Fidesz vytvořil politicko-organizační profil, který přežil dodnes (byť s drastickými změnami). Autonomie byla vlastní volba, ale byla to i nezbytnost. Až téměř do vzniku Hálózat pouhé dva týdny před založením Fidesze prostě neexistoval žádný subjekt, který by mohl posloužit jako zastřešení a zdroj, jak to mohla v Polsku dělat Solidarita (nebo v Československu Charta 77). V roce 1988 bylo možná příliš pozdě, aby se Fidesz mohl stát mladší alternativou uvnitř rozsáhlejšího opozičního hnutí, což částečně platilo i o hnutí Svoboda a mír. Fidesz zakázal členství lidem, kteří překročili věk třiceti pěti let, jako by tím chtěl zdůraznit svou nezávislost.

Nejméně v prvních dvou letech své existence Fidesz také se svým polským protějškem sdílel toleranci k různosti. Přitáhl lidi z celé škály politických směrů: nacionalisty, liberály, sociální demokraty, anarchisty i zelené. Fidesz tuto rozličnost zvládl formálním vytvořením vnitřních skupin. Skupina Alice Madzsarové, ženský okruh, převzala jméno ženy, které kdysi patřil dům, v němž nyní sídlila Bibóova kolej. Madzsarová byla vůdčí osobností umělecké a literární avantgardy v meziválečné Budapešti. Záměrem této skupiny bylo soustředit pozornost na problémy týkající se žen, jako byly potraty a rodinná politika. Jiný kroužek, Skupina Jahodová 56, se pojmenoval podle adresy, na které se jeho členové scházeli. Po dlouhé debatě mezi příznivci různých druhů ovoce založila tato skupina tiskovou buňku Fidesze, která vydávala časopis jménem *Magyar Narancs* (Maďarský pomeranč).

Třetí frakcí byla Pracovní skupina. Její členové většinou nebyli studenti, ale dělníci, někteří z pověstné dělnické čtvrti Csepel. Na této frakci spočívalo radikální křídlo Fidesze. Právě oni například uskutečnili demonstraci 23. října, na výročí revoluce 1956. Celá ostatní opozice (včetně Fidesze) se rozhodla uposlechnout oficiálního varování a zůstat doma; demonstrace skončila srážkou s policisty. Zanedlouho nato Pracovní skupina přiměla režim ke konfrontaci zcela jinak: její členové se nechali inspirovat zprávami Rádia Svobodná Evropa o Pomerančové alternativě a na výročí ruské revoluce 7. listopadu uspořádali vlastní happening. Ačkoli toho dne byl státní svátek, objevila se na Vörösmartyho náměstí skupinka dělníků připravených k práci. Měli košťata, pracovní zástěry a papírové čepice vyzdobené hesly, která požadovala, aby byl svátek 7. listopadu zrušen a nahrazen 15. březnem. V leninském duchu předváděli dobrovolnou práci, zuřivě zametali náměstí a sbírali smetí. „My pracujeme teď,“ hlásalo jedno z hesel, „a vy [komunisté] budete pracovat 15. března.“ Úřady však neprojevily o nic víc smyslu pro humor než v Polsku a „pracující“ pozatýkaly.

Ani ne za rok se Fidesz úspěšně prosadil a získal pozornost generace osmdesátých let jako hnutí, nabízející nezávislou aktivitu založenou na opozici vůči komunistickému systému. Získal si také pozornost starších disidentů; v roce 1989 byl Fidesz nezpochybněným partnerem při demonstracích i při vyjednávání. A konečně si získal i pozornost režimu, jenž si zoufal nad vítězstvím Gorbačovovy formy liberalizace. V srpnu 1988 poskytl István Stumpf interview režimním novinám a Gábor Fodor rozhlasu. V říjnu zástupci Fidesze zajistili mítink s Imrem Pozsgayem, což byl ministr a vůdce reformního křídla v Maďarské socialistické dělnické straně.

Maďarští politici se také vydali cestou dost odlišnou od polské. Krátce po říjnovém zahajovacím sjezdu Fidesze se Sít svobodných iniciativ proměnila v politickou stranu – Svaz svobodných demokratů. Tento politický pluralismus nakonec Fideszi umožnil, aby se stal vnitřně jednotnějším, než kdy bylo hnutí Svoboda a mír. Do listopadu 1988 se už Fidesz stal důležitým rysem politické mapy. Programová pružnost, organizační kázeň a chuť zkoušet meze možného přinesly v roce 1989 Fideszi hodinu slávy.

K OPOZICI V PRAZE

Dokument Charty 77 k jejímu desátému výročí (v lednu 1987; viz druhou kapitolu), který vyzýval k větší pozornosti vůči konkrétním problémům a novým stoupencům, podnítil reakci uvnitř Charty samotné. Asi čtyřicet mladších chartistů poslalo otevřený dopis, který mluví Charty zaskočil. Požadovali demonstrace místo prohlášení a veřejnou debatu o problémech, jež byly pro Chartu 77 důležité – prostě víc politiky. Mezi signatáři dopisu byli i Ivan Lamper z Polsko-československé solidarity a Stanislav Devátý, který nedávno předtím ve svém domovském Zlíně (tehdy Gottwaldově) založil jednu z nejzvláštnějších skupin: Společnost přátel USA.

Dopis naznačoval silící frustraci v řadách opozice izolované od společnosti. Skutečnost, že se v příštím roce Devátý stal nejmladším mluvčím Charty 77 (bylo mu třicet pět let) a zároveň jedním z hrstky mimopražských mluvčích, byla pokusem tuto propast přemostit.* I když tato střední generace vstupovala do opatrně vymezeného světa disentu, mladší generace přišla s novým repertoárem, který Čechy popohnal mnohem blíže k ulicím sametové revoluce. Jedna z těchto iniciativ, Nezávislé mírové sdružení, se dostala nejbližší k tomu, co by se v Československu dalo vnímat jako aktivní politická opozice.

Nezávislé mírové sdružení – Iniciativa za demilitarizaci společnosti (NMS), nejdynamičtější a nejpodnětnější hnutí, které se v Československu v osmdesátých letech vyskytlo, neslo silné příbuzenské rysy s hnutím Svoboda a mír. Tak jako WiP, i NMS začínalo jako koalice pacifistů a odpůrců komunistické armády, a pak se rozvětvilo i k problémům životního prostředí (byť v menší míře). Přestože NMS mělo i několik

* Jiným takovým pokusem byla Demokratická iniciativa, skupina, která vznikla mezi intelektuály generace roku 1968, kteří pohrdavě odmítali „nepolitický“ přístup základního prohlášení a požadavků Charty. Tvrdili, že jen hluboká politická změna může ochránit národní tradice a uvolnit hospodářskou kreativitu. Demokratická iniciativa, založená v září 1987, požadovala skoncování s nomenklaturou (tj. stranickým diktátem při obsazování i menších oficiálních funkcí) a svobodu pro samosprávné iniciativy. V roce 1989, jak ještě uvidíme, zprostředkovala Demokratická iniciativa spojení mezi Chartou 77 a rodící se opozicí na univerzitách.

starších členů, většinou to byli lidé kolem dvaceti, kteří měli ke „starší opozici“ ambivalentní vztah: těšili se její ochraně, ale nepřijímali její metody. Podobně jako jeho polský protějšek, i NMS rozvinulo větší samizdatovou produkci než kterákoli jiná skupina jeho generace a rychle rozšířilo své okruhy v oblastních městech. Za pouhých devatenáct měsíců existence nemohla česká mírová skupina dosáhnout proslulosti WiP; rozdíl netkvěl jen v tom, že Polsko bylo tolerantnější, ale také v tom, že česká společnost vyžadovala dost odlišnou taktiku, než byla ta, kterou tak dobře znali Poláci.

V roce 1987 umožnily vznik NMS tři proudy. První byli veteráni Charty 77 jako Luboš Vydra a Jiří Pavlíček, kteří měli pocit, že nadešel čas k energičtější akci. Například Vydra podepsal Chartu v prosinci 1977. O deset let později byl ve skupince asi dvaceti chartistů, kteří 10. prosince 1987 uspořádali demonstraci na oslavu Dne lidských práv – bylo to poprvé, co demonstrovalo tolik chartistů. Vyšli ze stanice metra Staroměstská s transparenty požadujícími propuštění politických vězňů. Demonstrace byla krátká, policie zadržela skoro všechny její účastníky a navíc ještě spoustu z asi tisíce přihlížejících. Vydra soudil, že to byl důležitý moment v dozrávání české opozice (neméně důležitý než demonstrace v srpnu 1988). Ideály, k nimž se chartisté hlásili, konečně existovaly nejen na papíře, ale i v ulicích, kde je mohlo vidět mnohem víc lidí – a mohli si uvědomit, že nějaká opozice pořád ještě existuje.

Druhý proud byli mladí katoličtí studenti jako Tomáš Dvořák a Hana Marvanová. Dvořák, kterému bylo pouhých dvacet let, se v roce 1985 pokusil zaregistrovat oficiální mírovou organizaci, Mladí umělci za mír. Ta byla křížencem mezi Jazzovou sekci (Dvořák se radil s předsedou sekce Karlem Srpem) a přívrženci Johna Lennona (viz příští kapitolu). Dvořák měl za to, že legální cesta bude účinnější, protože ilegální organizace by jistě skončila tím, že by byl někdo uvězněn. Předpokládal, že úřady té neškodné žádosti vyhoví; místo toho – „já vlastně dodneška nechápu proč,“ postěžoval si Dvořák v roce 1988 – byly jedinou odpovědí dlouhé výslechy u bezpečnostních složek.²⁷ Neochotně se tedy obrátil do nelegální zóny, a koncem roku 1988 byl vysoko na policejním seznamu nejnebezpečnějších postav opozice.

Konečně to byl absolvent československého semináře Jan Svoboda. Svoboda napsal v únoru 1987 československému parlamentu dopis s návrhem na změnu systému povinné vojenské služby. Navrhoval zkrátit službu a umožnit výjimky (nebo alternativní službu) těm, kdo odmítají vojnu z důvodů svědomí. Podle československé tradice se dopis stal peticí, kterou podepsalo víc než sto lidí. Charta 77 k němu vydala podpůrný dokument a Svobodova manželka Alice společně s Rut Šormovou, provdanou za jiného seminaristu, který se rovněž angažoval v NMS, poslaly další dopis na podporu toho původního.²⁸

Rut Šormová našla k aktivitě cestu na střední škole, kde začala číst teologické texty. Ona a její spolužačka chodily na neformální semináře, na nichž seminaristé, kněží a laičtí příslušníci církve diskutovali o duchovních a společenských problémech; mnozí z účastníků byli disidenti, mezi nimi i ti, kteří kvůli svým názorům nezískali státní souhlas s výkonem duchovenské činnosti. To bylo první setkání Šormové s disentem, ale brzy se seznámila s Petrem Uhlem. Přitahovala ji Charta 77, ale stála před volbou:

Hodně jsem přemýšlela o podpisu Charty 77. Trochu jsem se bála, ale také jsem si nebyla jista, jestli můj podpis, podpis nějaké dvacetileté ženy – jestli je to právě to, co chci dělat. A potom, v prostředí Charty 77, jsem potkala víc mladých lidí, kteří měli podobné myšlení a citění, váhali, zda podepsat Chartu nebo začít s něčím novým, diskutovali o tom, co jim připadá jako problém – no a s těmi jsme založili NMS.

Jako vychovatelka, která pracovala s handicapovanými dětmi, vedla Šormová kampaň NMS proti výrobě a prodeji vojenských hraček. Dopis Jana Svobody spolu se vzorem, který poskytovalo hnutí WiP, pomohlo ke krystalizaci myšlenky NMS. Ustavující prohlášení NMS vydali Marvanová, Pavlíček, Dvořák a někteří další v dubnu 1988. Podobně jako polské a slovinské hnutí, i NMS se zhurta pustilo do posvátné režimní rétoriky: „Mírová politika, mírové úsilí, budování míru, boj za mír... Takové termíny a mnoho jim podobných slyší člověk v naší zemi dnes a denně, stále dokola, vidí je na transparentech, čte je v novinových titulcích, jsou z nich hesla – mír se stal zprofanovaným slovem, jeho obsah

se vytratil.“ Aby se NMS uchránilo před obviněním z podvracení republiky, srovnávalo prohlášení tuto prázdnou rétoriku s nedávnými sovětsko-americkými rozhovory o kontrole zbrojení. Gorbačov udělal dobrý dojem: NMS věnovalo supervelmocem větší pozornost než WiP. Autoři prohlášení požadovali glasnost ve vojenských otázkách, budování důvěry mezi národy, které by se měly naučit uctě k lidskému životu a k základnímu právu na odmítnutí vojenské služby. Zdůraznili, že zkrácení vojenské služby by přispělo k „posílení důvěry mezi oficiálními strukturami státu a občany“ a zároveň by posílilo hospodářský potenciál společnosti (protože mladí lidé by mohli začít pracovat dříve) a zmenšilo mezinárodní napětí.²⁹ Klíčovou složkou v jejich pojetí změny byla „důvěra“.

NMS vneslo do české opozice podnikavého ducha a jasně se obracelo na stejné zájemce, jaké objevilo hnutí WiP: na dvacetileté, kteří na komunistickém režimu neviděli pranic lákavého, ale chtěli víc, než nabízel předchozí generace disentu. Hnutí existovalo teprve měsíc, když začalo vydávat vlastní samizdat. Hned první číslo přineslo několik desítek dalších podpisů.

Vypadalo to, jako by NMS bylo skoro hned úplně všude. Pouhé tři dny po ustavujícím prohlášení se NMS sešlo s mírovými aktivisty francouzského hnutí CODENE, kteří přijeli na návštěvu, a vyměnilo si s nimi názory na reformu vojenské služby. Začátkem května uspořádalo svůj první protest: řetězovou hladovku (jeden člověk denně po osm dní) jako projev solidarity s účastníkem WiP Sławomirem Dutkiewiczem.* A další dopisy byly zaslány československým úřadům. V červenci Marvanová a další členové NMS zazářili na nezdařeném Mezinárodním mírovém semináři v Praze. Bulletin NMS informoval o všem, co členové sdružení dělali: o každém dopise nebo prohlášení, o každém dalším odpírači vojny i každém uvězněném, souzeném nebo propuštěném aktivistovi. Díky takovéto praxi se hnutí Svoboda a mír zdálo být větší, než skutečně bylo, a jeho dopad rostl. Totéž platilo i o NMS.

V průběhu hladovky za Dutkiewicze byly vedoucí osobnosti NMS pozvány na schůzku s úředníky Československého mírového výboru.

* O Dutkiewiczově hladovce, pokračující od listopadu 1987, se psalo v prvním *Bulletinu* Polsko-československé solidarity. V srpnu NMS poslalo dopis Dutkiewiczovi a generálu Wojciechu Jaruzelskému.

„Bylo [nám] tvrzeno,“ poznamenali trpce, „že oficiální československé mírové hnutí má s touto nezávislou iniciativou mnoho styčných bodů, což se ale v další diskusi nepotvrdilo.“³⁰ V hnutí bylo mnoho takových, kteří měli – jako Vydra – pochybnosti, zda nejsou využíváni jako pouhý příklad dialogu s režimem: čistky po roce 1968 totiž vymýtily ze stranického aparátu skoro všechny skutečné reformátory. Ale NMS zřejmě udeřilo na správnou strunu, i když postrádalo jméno a uznání Charty 77. NMS tvrdilo, že ke svým oficiálním protějšům přistupuje, skoro jako by si byli rovni – jako skutečný představitel občanské společnosti. I když zanedlouho bude většina členů NMS, kteří se schůzky zúčastnili, ve vězení, prosadili jak svou nezávislost, tak svou oddanost konkrétní poměřitelné změně.

Během příštího roku proběhlo víc schůzek – s Československým mírovým výborem i se Socialistickým svazem mládeže (SSM). Pro intelektuální a politické skupiny, jako byly Charta 77 či Demokratická iniciativa, znamenalo jednání s úřady přimhouřit oko nad politickou fasádou režimu, která spojovala „rituální tance kolem tohoto slova [perestrojka] s magickou zaklínací formulí o „nepřítelích socialismu“.“³¹ Na určité platformě, třeba ve věci odmítání vojny z důvodů svědomí, však nešlo o to, kompromitovat něčí radikální postoj: naopak, člověk mohl tímto způsobem režim nutit, aby si uvědomil existenci nějakého problému. A když členové NMS drželi protestní hladovku – jako byla ta v květnu nebo ta, kterou v listopadu 1988 uspořádal Jiří Štencel za propuštění devíti politických vězňů –, vyjadřovala jejich akce, že jednání bylo nemožné.

Přes tuto hrozbu – nebo právě kvůli ní – dokázalo NMS diktovat svým oficiálním protějšům termíny a tempo. Tak například zástupci mírového výboru i Společnosti pro lidská práva (což byla jiná složka české normalizace) přišli v březnu 1989 na soud s Tomášem Dvořákem v naději, že tím získají NMS na svou stranu. Když měli představitelé mírového výboru a NMS začátkem roku 1989 řadu schůzek, program pocházel zcela od NMS: konverze vojenského průmyslu, zkrácení vojenské služby, civilní kontrola armády a vojenské hračky. Každý takový kontakt byl popsán v bulletinu NMS, kde se členové sdružení nerozpakovali své protějšky kritizovat, jako když mírový výbor neprotestoval proti uvěznění Dvořáka a Marvanové.³² Prostřednictvím svého samizdatu mohlo

NMS mluvit zároveň dvojím hlasem. A jeho třetí hlas, který se rozléhal z demonstrací, byl brzy z celého repertoáru NMS nejznámější.

NMS v některých ohledech napodobovalo Chartu 77, dokonce i při řešení generační krize, která otevřeně propukla v roce 1987. Nové hnutí se pak stalo Chartou „88“: zatímco se jeho jednání vymykalo z rámce původní Charty, opakovala tato generace, která neměla žádné vzpomínky na Pražské jaro 1968, zároveň nejdůležitější funkce své předchůdkyně. Podobně jako VONS, slyšelo i NMS spolehlivé hlasy o porušování lidských práv – zejména těch, kteří se dostali do problému s vojenskými úřady. Stalo se nástrojem pro vyjádření odporu k režimu a pro prosazení vlastní občanské odvahy.

Žádná ústřední organizace neexistovala, a tak se mohla jakákoli nová skupina lidí, která podepsala zakládající prohlášení, označit za NMS a začít jednat. Nejsilnějším místním článkem mimo Prahu bylo Brno, kde se sešlo asi padesát aktivistů; silně je ovlivnil starší chartista Jaroslav Šabata, jehož dopisy o míru v letech 1983–84 zahájily československé kontakty se západními mírovými hnutími. A objevily se – hlavně v létě 1989 – další: v severních Čechách, v Turnově, Plzni, Poděbradech, Českých Budějovicích a Liberci.

A znovu: NMS rozhodně bylo pluralistické v názorech i v problémech, jimiž se zabývalo. I když bylo hnutí inspirováno vojenskou problematikou, rychle se začalo vyjadřovat k dalším otázkám, zejména k životnímu prostředí. „Ekologie je od mírové práce neodlučitelná; vždyť zdravé životní prostředí je také jednou z podmínek plného a důstojného života. Kromě toho jde o záležitost vskutku nadnárodní – ekologické problémy neznají hranic... Je to tedy jeden z prostředků, který napomáhá sblížení a posiluje důvěru mezi národy. Pro to je třeba ovšem něco dělat.“ To napsali redaktoři *Bulletinu* v listopadu 1988, když popisovali brigádu, při níž čtrnáct aktivistů, hlavně z NMS, nedaleko Liberce vymýtilo, vysadilo a zčásti oplotilo tři lesní školky. Tím nově definovali parametry míru a zároveň rozšířili meze opozice. Skupina za svou denní práci dostala zapláceno, a bez ohledu na to, že někteří brigádníci nebyli členy NMS, poslali svůj výdělek rodičům tří aktivistů NMS, kteří tehdy byli ve vězení.³³

Následující jaro a léto se sázelo ještě třikrát. V červnu „Ekologická

výzva“ ohlásila, že se vedle „konkrétní práce v přírodě“ budou konat i protesty.³⁴ Stejně číslo *Bulletinu* obsahuje také nadšenou zprávu o iniciativě WiP na protest proti uzavřeným hranicím a seznam čtyřiceti základních lidských práv. NMS byla na nejlepší cestě stát se komplexním společenským hnutím.

Navzdory projevům nesouhlasu s dialogem s oficiálními organizacemi nebo se vztahy hnutí s Chartou 77 se NMS za téměř dva roky své existence nerozštěpilo. Spíš naopak – v souladu s tradicí Charty 77 jeho členové také pracovali v jiných hnutích nebo je pomáhali zakládat. Mírový klub Johna Lennona, Společnost za veselejší současnost i nezávislé studentské sdružení STUHA, které sehrály v událostech roku 1989 důležitou roli, počítaly mezi své zakladatele aktivisty NMS. Mír, ekologie, odmítání vojenské služby, lidská práva a samospráva tvořily součásti společné opozice proti režimu a dusivé atmosféře, kterou udržoval.*

Česká opozice se za dvě desítky let před rokem 1988 moc nezměnila. Naskytly se nové problémy, jako ekologie nebo mír, a politické programy pokročily dál, ale metody a taktika disentu do značné míry zůstávaly takové, jaké byly ještě před nástupem Charty 77. Charta k nim přidala základnu pro nové účastníky a nové myšlenky i určitý zdroj nové opozice. Charta 77 v žádném pohledu nezklamala; ve skutečnosti nepřestala ovládat politickou scénu ani během revoluce v listopadu 1989. Jestliže se však Češi rozhoupali k pouličním demonstracím, k desítkám tisíc podpisů pod petice nebo k řádnému převzetí moci, bylo to zčásti také díky novému přístupu k moci, jaký zavedlo NMS. Idea trvalé akce, častých mezinárodních kontaktů a neúnavné publicity stejně jako využití konkrétních nápadů k prověřování mezí liberalizace režimu destabilizovaly nesnadný trojstranný vztah mezi státem, společností a opozicí. NMS se zatím zdržovalo přímé politické výzvy režimu – ale ten krok měl brzy přijít.

* Brněnský okruh vytvářel pro jednotlivé problémy zvláštní pracovní skupiny; pražská část hnutí byla méně formální. Obecně se zdá, že vedení v protestech týkajících se životního prostředí převzaly mimopražské skupiny.

DĚLNÍCI POSLEDNÍ HODINY

Když kanadský diplomat Rob McRae sledoval, jak se v letech 1988 a 1989 v Praze rozvíjejí demonstrace, podívoval se: „Kde jsou studenti?“ Do listopadu už zbývalo jen pár týdnů a McRae, filozof, který znal mnohé představitele české disidentské elity, byl nelíčeně zklamán, že studenti „znovu odmítli být v čele změn“.³⁵ Mnozí řečníci na oněch demonstracích byli představitelé Charty 77; dobře pamatovali rok 1968 a často ještě druhou světovou válku. Vůdci v NMS byli často ve studentském věku, ale studenti to nebyli: někteří byli absolventi vysoké školy, kdežto jiní nemohli studovat kvůli svým názorům nebo kvůli názorům svých rodičů. Klást překážky vstupu na střední či vysokou školu bylo od šedesátých let v Polsku nebo v Maďarsku vzácné, ale v Československu to byla stále ještě běžná praxe.

Pro člověka, který byl jako McRae svědkem celosvětových studentských vzpour v roce 1968, byly zřejmě dramatické společenské změny nepředstavitelné bez radikálních studentů. Studenti mohli zajistit čerstvé nápady a také měli čas se revoluci plně věnovat. Naštěstí pro Československo se McRae mýlil: pokud to na univerzitách nevělo, pak žily trpělivou a pomalu dozrávající aktivitou. Bylo tam mnoho studentů, kteří se pohybovali na okrajích opozice a kteří hledali způsoby, jak mládež pustit ke slovu: byli si dobře vědomi, že se jejich generace neozve, dokud se nebude zdát, že takové riziko stojí za to. Když začal rok demonstrací, tlačili se blíž a blíž do světla reflektorů.

Martin Mejstřík sledoval vzestup a pád Solidarity v letech 1980-81 ze střední lesnické školy ve Frýdlantu nedaleko polských hranic. On i jeho přátelé se pokoušeli prosazovat myšlenky Solidarity (jako občanská práva) ve škole, ale byla to škola pro komunistický proletariát a oni se daleko nedostali. Mejstříka však fascinace alternativou neopustila. Když mu bylo v roce 1982 dvacet, přišel do Prahy a rychle pro sebe objevil Jazzovou sekci: „To byl pro mě ostrov svobody v Československu. Docházel jsem tam velmi pravidelně, znal jsem se s panem Srpem, občas jsem pro sekci lepil nějaké obálky a podobně, ale tam pomáhal každý. Ještě když jsem byl na pedagogické fakultě, Jazzová sekce začínala mít obrovské problémy. Šel jsem za Srpem a ptal se, jak můžu pomoci, že jsem na

škole, dělám to a to – ještě to se mnou nebylo tak špatné. Překvapilo mě, že řekl: „Martine, důstuduj.“

V této výměně názorů tkví klíč k pochopení mezí české studentské opozice před rokem 1989 (jak jsme viděli, slovenští studenti už byli ochotnější podílet se na činnosti katolického podzemí). V zemi, kde tolik převládal intelektuální dissent a kde bylo národní povědomí produktem spisovatelů a filozofů (a ne hrdinných stávkujících jako v Polsku), bylo prvořadé ukončit univerzitu. Mladý člověk, který chtěl působit v opozici v nějaké jiné zemi, mohl ze školy odejít nebo z ní být vyhozen a získal tím obdiv svého okolí, ale to pro Čechy neplatilo: ti neměli promarnit příležitost stát se příslušníky vzdělané elity. Možná ještě důležitější bylo, že vysokoškolský diplom mohl umožnit i trochu protekce, protože absolvent začal být cennější a viditelnější. A tak Mejstřík, který se za sametové revoluce stal jednou z nejznámějších pražských postav, svůj cíl upřesnil: „Nešlo z mé strany o to, že bych chtěl nějak rozvracet režim, to určitě ne. Stačilo by mně, kdyby lidi začali přemýšlet o tom, kde žijí a tak dál.“³⁶ Kdyby lidé začali myslet svobodně, režim by se rozpadl sám.

Mejstřík, který byl nyní na DAMU, založil v říjnu 1987 studentský časopis *Kavárna AFFA*. *Kavárna* vycházela pod záštitou Svazu socialistické mládeže. Toto spojení „ani jednomu z nás nebylo po chuti“, říká Mejstřík, „ani jeden nebyl ve svazu, ale řekli jsme si, dobře, zkusíme to“. Alternativou bylo uchýlit se do samizdatu, ale „atmosféra na škole byla tak dobrá, že by tam mohli být i svazáci dobří“.³⁷ Díky odvážné kulturní kritičnosti a otevřenému pohledu na studentský život byla *Kavárna AFFA* přitažlivá pro studenty na DAMU i po celém městě.

Martin Klíma byl o celou studentskou generaci mladší než Mejstřík a cestu k opozici si našel prostřednictvím sci-fi. Kluby milovníků sci-fi představovaly jinou vrstvu československé normalizace, jiný způsob, jak mládež udržet v klidu, jak vysvětluje Klíma: „Naše společnost sci-fi byla v jiné situaci a tvořil ji jiný typ lidí než na Západě. V Americe fanklub přitahuje lidi..., kteří by se nedokázali užitečně uplatnit jinde... U nás naopak přilákal spoustu lidí, co by něco užitečnějšího dělali rádi, ale nemohli. Práce ve fanklubu pro ně byla určitou náhražkovou aktivitou.“³⁸ Klíma, který byl synovcem známého českého spisovatele Ivana

Klímy, vstoupil do klubu sci-fi Villoidus, který na střední škole vydával pod záštitou SSM cyklostylovaný časopis stejného jména. Jiní členové klubu, jako synové vůdčího chartisty Václava Bendy Marek a Martin, vyrůstali v těžké atmosféře disentu. Pro tyto studenty bylo sci-fi (jako divadlo nebo církev nebo filozofické diskuse) způsob, jak uplatnit svůj kritický názor a v pravé české tradici se udržet na studiích.*

Monika Pajerová byla další studentkou, která vyrostla na pokraji světa Charty 77. Její matka, psycholožka, ji s sebou často brala na soukromé semináře do bytu mluvčí Charty 77 Dany Němcové; sama Monika začala docházet na evangelické semináře, podobné těm, na které chodila Rut Šormová – „ale spíš proto, že to byla opozice, než že bych inklinovala k nějakému náboženskému citění“. Na univerzitě Pajerová studovala angličtinu a poté švédštinu. Když se v létě 1987 vrátila z těžce vybojovaného semestru ve Švédsku, připojila se na své fakultě ke skupině, která vydávala nástěnné noviny *Situace*.** Jejich redaktor Josef „Pepě“ Brož popisuje *Situaci* jako „časopis víc filozofický, orientovaný na věci, které umělci nesledovali. U *Kavárny* byl exhibicionismus, kterému jsem se chtěl v *Situaci* vyhnout.“ Když se však Pajerová poprvé setkala se skupinou kolem *Kavárny*, zaskočilo ji to: „To byli divoši, my jsme je šíleně obdivovali. Ta filozofická fakulta – my jsme se taky snažili..., ale byli jsme takoví umírnění, oni to říkali na plnou hubu, to my jsme se neodvažovali.“³⁹ Díky sympatizujícím fakultním úředníkům si Pajerová našla vlastní způsob vyjádření: jezdila po Evropě, dělala rozhovory s českými literárními exulanty a uveřejňovala jejich vzpomínky v *Situaci*.

Rodina Tomáše Drábka byla privilegovaná v jiném ohledu: jeho otec býval důstojníkem armády a jeho matka, lékařka, zůstala v komunistické straně až do roku 1989. Drábek byl aktivní v Pionýru (dětské organizaci strany) a dostal se na elitní střední školu. Pak zemřel John Lennon. Drábkoví bylo teprve čtrnáct let. Spolu se svými přáteli patřil k těm, kdo začali chodit k improvizovanému památníku na Kampě. Poprvé tam slyšel

* Další děti známých disidentů, které v roce 1989 studovaly, byli například Jiří Dienstbier mladší a Jan Dus mladší.

** Studentské tiskoviny často začínaly jako plakáty vyvěšené v jediné kopii na kolejkách nebo v akademických budovách a povolení k většímu rozšiřování získaly až později.

o samizdatu a setkal se s lidmi z Jazzové sekce. Láska k hudbě ho přivedla i na americkou ambasádu, kde si mohl – poté, co se dostal přes české policisty, kteří obvykle blokovali chodník – číst filmové a hudební časopisy.

Nakonec si Drábek začal všimnout deníku *The International Herald Tribune* a k tomu CNN – a viděl, že se jejich zpravodajství o událostech liší od toho, co psaly komunistické noviny. Od té doby se jeho vášní stalo novinářství. Na střední škole dokonce vydával vlastní samizdatový časopis: přebíral zajímavé články ze samizdatu a dodával své vlastní fotografie z rockových koncertů. Časopis rozdával „mezi své známé a především své tehdejší přítelkyni a nynější ženě, kterou jsem se snažil na to ulovit“.

Ačkoli dal Drábek medicíně přednost před žurnalistikou – díky správným konexím se tam dostal –, brzy se ke svému koníčku vrátil a v roce 1987 pomáhal zakládat časopis *EM* (který jako jiné studentské časopisy vycházel pod hlavičkou SSM). *EM*, který začínal zprávami o hudbě, sportu a školních novinkách, získával odvahu při kontaktech s jinými pražskými studentskými časopisy. Někdy začátkem roku 1988 Drábka – který nikdy nepřišel do osobního styku s disidenty – zarazily žlučovitě útoky, které četl v komunistických novinách, a rozhodl se zjistit, co je Charta 77 zač. Našel si v telefonním seznamu Václava Havla a šel se s ním seznámit. Havel „na mě koukal lehce překvapeně“, a pak ho poslal za Sašou Vondrou, který se v následujícím roce měl stát nejmladším, osmadvacetiletým mluvčím Charty. Příští číslo *EM* přineslo rozhovor s mluvčím Charty Stanislavem Devátým – „nechali jsme to schválit svazákům, kterým samozřejmě vstaly vlasy hrůzou na hlavě“ – a článek Jolany Šopové o Havlovi, který by v *Kavárně* ani v *Situaci* neprošel.⁴⁰

Co se mezi studenty změnilo, že se ty dva různé světy – tak odlišné, že sečtělí dvaadvacetiletí nevěděli o Chartě nic kromě Havlova jména – mohly navzájem začít nalézat? Jakkoli neuspokojivě to může znít, důležitým faktorem je čas. Příslušníci poslední studentské generace – „dělníci poslední hodiny“, jak bratři Bendovi přezdívali studentům, kteří objevili opozici později než oni⁴¹ – byli důležití nikoli pro to, co věděli (třeba o glasnosti), nýbrž pro to, co nevěděli. Redaktor ještě jiného studentského časopisu, Pavel Žáček z *Proto* na žurnalistice, vidí rok 1987, kdy začal studovat, jako předěl: „Náš studijní ročník 1987 považuji za první svého druhu po dvaceti letech. První ročník, který neměl mindrák

z prohry generace našich rodičů v roce 1968, který měl veškeré podmínky k svobodomyšlné expanzi. Škola sama o sobě byla sterilní, utápnutá, bez náboje, zavalená ideologickými klišé. Vytvořila se zde početná skupina aktivistů, kteří chtěli něco dělat.⁴² Rozhodli se začít s vydáváním časopisu; to mohli nejlépe dělat na pokraji legality a budovat tak studentskou pospolitost.

Možná byli tito studenti předurčení, aby se jednoho dne připojili k elitě českého intelektuálního disentu. Ten den však nikdy nenadešel. Kromě toho si jejich starší kolegové až do sametové revoluce nebyli jisti, zda studenty potřebují. Asi pět let po Mejšťířkově setkání s Karlem Srpem měl Tomáš Drábek stejné pochyby: co může jako student udělat pro politické zájmy? Možná by měl podepsat Chartu 77. Položil tuto otázku Sašovi Vondrovi, který mu poradil opačně: důležitější je dokončit univerzitu, jeden podpis navíc nemůže moc znamenat.

Ať už studenti vyrůstali v okolí disidentů, jako Pajerová nebo Bendovi, nebo je našli později, jako Mejšťík nebo Drábek, patřili do jiného světa. Lišili se generačně, ale také téměř neviditelnou hierarchií. V Polsku, které mělo tradici podzemních univerzit a zaujatých studentských bojovníků, mohly (a možná měly) být fakulty až na druhém místě potřeb země; v Československu tomu tak nebylo. Ti, kdo ukončili školu – jako Vondra, který napřed získal doktorát z geografie –, mohli nastoupit mezi lidi, kteří riskovali jméno i profesní dráhu kvůli věci lidských práv, ale do té doby měli působit uvnitř systému.

Studenti se však mohli z této šablony vymknout. Studentská skupina v Brně, kterou vedl Jiří Voráč, zašla při svém testování mezi legality ještě mnohem dál. Brno je druhé největší město v Česku a je dost velké na to, aby se chlubilo univerzitou a početnou intelektuální pospolitostí, ale dost malé (a dost daleko od Prahy) na to, aby se tam vytrácel rozdíl mezi aktivisty disentu a zbytkem společnosti. Voráč vyrostl ve zbožné rodině; jeho otec stál v čele Sdružení katolické mládeže až do chvíle, kdy ho komunisté v roce 1949 rozpustili. Voráčovi rodiče si však od disentu udržovali odstup. Jiří Voráč začal se svým starším bratrem Milošem docházet na soukromé semináře a přednášky, které se většinou konaly v bytech (například u Jaroslava Šabaty). V Praze by možná ten hudby-milovný a umělecky naladěný houf, k němuž Voráč náležel, měl s poli-

tickým nebo náboženským disentem pramálo společného, ale v Brně k sobě mělo všechno blízko bez ohledu na názorovou rozdílnost. Voráč například Jaroslava Šabatu uvádí jako člověka, který na něj měl obrovský vliv, i když socialistické názory staršího pána nesdílel.*

Voráč zaujal stanovisko naprosté nespolupráce: na rozdíl od jiných studentů, kteří jsou zde vypodobněni, do Svazu socialistické mládeže nevstoupil. Odmítal chodit na studentské pracovní brigády a strávil čtyři roky předstíráním psychické poruchy, aby se vyhnul armádě. Když pak byl vyloučen z redakční rady jednoho studentského měsíčníku a bylo mu znemožněno publikovat v jiném, vstoupil Voráč do rodící se *Revue '88*. Byl to jediný studentský časopis před rokem 1988, který vycházel jako skutečný samizdat. Voráč i ostatní redaktori to viděli takto: „Oficiální studentské časopisy... jsou ideologicky podvázané a nevěnují se spouště otázek, které mladé lidi zajímají.“⁴³ Měli pro své působení dva argumenty: za prvé helsinský Závěrečný akt svobodu tisku umožňuje; za druhé byla *Revue '88* periodikum *nepravidelné*, a tak nemohla být vázána stejnými pravidly jako ostatní studentské publikace.**

Ve čtyřech číslech, která vyšla v letech 1988–89 („88“ si v titulu ponechali, protože to připomínalo rok 1968), se *Revue* zabývala všemi problémy, které byly tabu, a šla přitom dál než studentské časopisy v Praze. Nejdůležitější však bylo, že *Revue* nepřinášela zprávy jen o problémech studentské komunity; články o NMS, o protestech Zelených a o nezávislých studentech v Polsku nabízely čtenářům postoje, jaké mohli zaujmout a oponovat tak komunistům.

Protože všechny tyto studentské časopisy v různé míře začaly prověřovat meze cenzury a tolerance komunistických úřadů, začaly pracovat společně. „V množství je síla,“ říká Drábek, „a proto jsme se snažili utvořit nějakou organizaci, která by dala jednotné regule – do jaké míry to musí

* Brno vlastně připomíná Vratislav, jak svým vztahem k hlavnímu městu, tak těsnými pouty mezi intelektuály. Také odstup, který si opozice držela od režimu, byl typický i pro Vratislav.

** Úřady samozřejmě ani předtím nikdy tyto argumenty nepřijaly; ty se daly uplatnit na každý samizdat. Skutečnost, že se skupina pražských chartistů na sklonku roku 1987 pokusila oficiálně zaregistrovat svůj měsíčník *Lidové noviny*, však brněnské studenty povzbudila.

povolit svazáci a zda se to může distribuovat mimo školu.⁴⁴ Založili Studentské tiskové a informační středisko (STIS). Studentka DAMU Jolana Šopová dostala za úkol organizovat činnost střediska v klubu U bílého koníčka na pražském Staroměstském náměstí, kam každý čtvrtek odpoledne chodili studenti a četli si studentské časopisy (a také sci-fi a nakonec i další samizdaty). Zanedlouho se konaly přednášky, vznikaly diskusní skupiny a nakonec, když se rok 1989 chýlil ke konci, nezávislá studentská organizace – a demonstrace 17. listopadu 1989.

Zatímco si tedy Rob McRae stěžoval na neúčast studentů, ti ve skutečnosti rychle a trvale ověřovali (a někdy ignorovali) meze oficiálních struktur. Ještě když Jiří Voráč v zimě 1988–89 navštívil STIS, připadali mu pražští studenti „poněkud vyděšení“. Pro pražské studenty byli návštěvníci z Brna disidenti, jejichž troufalé nápady ohrožují úspěch legální cesty, po které se pustili.⁴⁵

Studenti z Prahy skutečně stáli před volbou. Kdyby se studentští vůdci drali příliš rychle kupředu, mohlo je to izolovat od jejich spolužáků. A navíc – Voráč nikdy vězněn nebyl, kdežto mnoho lidí z NMS čelilo soudům, jimž se dostalo velké publicity, takže nebezpečí bylo stále dost velké. Jenže Voráč, NMS a další skupiny nacházeli způsob, jak rozvíjet opozici na pokraji legality, a čím dál víc komunistickému režimu znepříjemňovali život. Nová generace studentů (které musel připadat trochu mimo i Mejstřík) si hledala místo v samizdatu a na demonstracích.

Chyběla jiskra, která by studenty ponoukla riskovat víc než doposud – nějaký „šílený průser, který by studenty radikalizoval“.⁴⁶ Demonstrace v letech 1988–89 v kombinaci s novými myšlenkami Mejstříka i dalších je nakonec přivedly do ulic v tisícových počtech.

Kapitola pátá

JAK ŠMOULOVÉ PŘEMOHLI GARGAMELA ANEK REVOLUCE STYLU

VZPOURA TRPASLÍKŮ

Protože nejstarším a nejstrašnějším nepřítelem člověka je skutečnost, je nejkvalitnějším zákopem schizofrenie. Pryč s intelektuálním uměním. Ať žije socialismus nejvyšší kvality jako dílo umění komiksu. Ať žije Sorbovit!⁴⁷ Tak to napsal Waldemar Maria „Major“ Fydrych o Novém kulturním hnutí v roce 1981. Sláva vitamínovému nápoji! V roce černé a bílé politiky, kdy proti sobě stály Solidarity a strana, poskytoval dadaistický humor oddech od politického boje.

Bývalý student umění Fydrych své hnutí brzy nazval „Pomerančová alternativa“. „Pomeranč“ symbolizoval odmítnutí dvou barev, rudé barvy komunismu a žlutí papežské vlajky.* Hnutí, které vzniklo během studentských stávek v období od října do prosince 1981, se hlásilo k ideologii, kterou Fydrych nazval „socialistickým surrealismem“. I když se jeho jazyk a akce jasně opířily po jazyku a akcích režimu, byly jeho letáky naplněny i satirou na domýšlivost Solidarity. Vratislavští studentští vůdci se dokonce pokusili jejich uveřejnění zakázat.

Vratislav byla pro surrealisty příhodné místo. Město mělo, jak napsal jeden nezávislý novinář, „odlišné..., skoro metafyzické rysy“,² které patrně znamenaly, že v Polsku nikdo neuměl pochopit, co se ve Vratislavi děje. Vratislav byla skoro dvacet let centrem alternativní kultury a divadla, jako byla experimentální dílna Jerzyho Grotowského, který diváky vtahoval do středu svých emocionálně očistných představení.

Nakonec happeningy Pomerančové alternativy, což byla forma partyzánských pouličních vystoupení zesměšňujících komunistický režim, uchvátily skoro celé město a staly se jazykem Polska; ohlasy jejich

* Fydrych se bavil tím, že sužoval novináře a vymýšlel jiné výklady názvu hnutí: například, že odkazuje k anarchii *Mechanického pomeranče* nebo že má něco společného s holandskými umělci.

Datum	Polsko	Československo	Maďarsko	NDR	Slovinsko	Ukrajina	Východ/Západ
IV. 91	Odkhod prvních sovětských jednotek	Vladimír Mečiar odvolán z funkce slovenského premiéra; střídá ho Ján Čarnogurský					
V. 91							
VI. 91		Odkhází poslední sovětský voják	Odkhází poslední sovětský voják	Parlament hlasuje o přemístění hlavního města do Berlína	Slovinsko a Chorvatsko vyhlásují nezávislost		
VII. 91					Desetidenní válka s Jugoslávií končí stažením jugoslávské armády	Sovětské republiky vyjednávají novou svazovou smlouvu Ukrajina vyhlásuje nezávislost	Rozpuštění Varšavské smlouvy
VIII. 91			Návěštna papeže				Polas o puč v Moskvě
IX. 91				Sovětský svaz ohlašuje plán na stažení vojsk			
X. 91	První svobodné parlamentní volby	Začíná kuponová privatizace					
XI. 91		Umírá Gustáv Husák					
XII. 91					Referendum o nezávislosti		Přetvárá existovat Sovětský svaz

EPILOG: PO REVOLUCI SE NEKONALY PIKNIKY

Tato kniha končí na samém začátku nové epochy, a my se musíme na chvíli zamyslet nad tím, co přišlo dál. Dozvučky revoluce totiž někdy mívají vztah k boji samotnému. Středoevropané podobně jako veteráni jiných revolucí před nimi pitvají současnost, a je na historikovi, aby přemítal, zda ten nádherný nový svět obsahuje něco ze svých bouřlivých počátků.

Karneval osmdesátých let možná zmizel, ale cosi z jeho ducha přežilo. První ministr zahraničí nezávislého Slovinska Dimitrij Rupel píše o své zemi, že opustila Balkán a přestěhovala se do střední Evropy.¹ Střední Evropa, kterou měl Rupel na mysli, nebyly jen tradiční národní vazby Slovinska k Rakousku a Itálii, ale také společenské aktivity spojující Slovinsko s Maďarskem, Polskem a zbytkem regionu, kterými jsme se zde zabývali. Kdybychom definovali, kdo jsme, tím, co děláme, pak bychom mohli říci, že účastníci karnevalu tím, že rozvinuli nové strategie a styly opozice – někdy souběžně, někdy v součinnosti –, vytvořili novou střední Evropu.

Avšak ještě než budeme hodnotit revoluci, potřebujeme si přiblížit příběh zhroucení komunismu. Začínal tam, kde karneval skončil nejdříve: volby 4. června v Polsku byly logickým vyústěním happeningů a kampaní popsanych v této knize. Ty lidi posílily, aby se nebáli vlastního přesvědčení a tužeb a podívali se na vlastní schopnosti ovlivnit politiku realisticky, ale s nadějí. Volilo-li jen 62 procent lidí, je to pořád víc než polovina obyvatelstva, která dospěla k přesvědčení, že má právo a sílu se vyslovit veřejně, a také to udělala. I když jeho chvíle minula a karneval opustil Polsko a odebral se do jiných zemí, stále na polské revoluci zůstávaly jeho známky. A polská revoluce samozřejmě myriádou způsobů ovlivnila ty, které přišly po ní. Takřka ve chvíli, kdy byli obdařeni parlamentní imunitou – a hlavně poté, co Tadeusz Mazowiecki

v září sestavil vládu Solidarity –, rozjeli se poslanci za Solidaritě po střední Evropě, aby povzbudili své disidentské kolegy. V Praze, Kyjevě, Budapešti i Berlíně se hrdě dělili o své zkušenosti a nabízeli podporu, jakou mohli poskytnout.

Maďarský národní Kulatý stůl skončil v září 1989. Uzavřené závazky ujistily Maďarsko o svobodných volbách a velkých změnách ústavy. Svobodní demokraté a Fidesz však odmítli dohodu podepsat na protest proti způsobu, jakým měl být zvolen prezident.* Nakonec se o tom konalo referendum a opozice s převahou zvítězila. V říjnu byla země přejmenována na Maďarskou republiku („socialistická“ bylo vypuštěno) a strana se sama rozpustila, až nakonec zplodila dvě straníčky. Změny na hranicích začaly hrát roli při urychlení změn ve Východním Německu a v Československu.

Nejpozoruhodnější obrázek maďarských parlamentních voleb, které se nakonec konaly v březnu 1990, nabízí volební plakát Fidesze. Staví do kontrastu dvě fotografie: nahoře sovětský dinosauří generální tajemník Leonid Brežněv líbá svého východoněmeckého souputníka Ericha Honeckera na ústa. Dole se na lavičce v parku líbá mladý pár. Mezi nimi je jednoduché heslo: „Fidesz. Vyber si.“ Ale lidé už samozřejmě měli vybráno. Zatímco Fidesz dostal jen 9 procent hlasů, skoro o sto tisíc hlasů méně než přejmenovaná Maďarská socialistická strana, byla tato strana okázale poražena a měla v novém parlamentě pouhých třiatřicet křesel.

Přinejmenším pro tuto chvíli byl Fidesz v parlamentě v opozici vůči svým starším druhům z opozice, Maďarskému demokratickému fóru a Svobodným demokratům. Voličům se možná ti dva mladí na lavičce líbili, ale ještě nebyli připraveni předat jim zemi. Jenže vítězství právě tak jako loni v červnu v Polsku dosáhli nejen ti, kdo svými znalostmi a zkušenostmi dospěli k dohodě s režimem, ale také ti, kdo předvedli, jak si znovu představit svobodu. Cestu otevíraly malé krůčky Dialogu, Dunajského kruhu, Zsolt Keszthelyi a Fidesz. V roce 1998 dovedl Viktor Orbán Fidesz k moci a ve čtyřiatřiceti letech se stal premiérem.

* Dávali přednost tomu, aby byl prezident zvolen (parlamentem) až po svobodných parlamentních volbách a ne před nimi, protože kdyby to bylo před nimi, jistě by tento úřad obsadil komunist a docela jistě by jím byl Imre Pozsgay (viz patnáctý obraz).

Ve volbách v březnu 1990 byli mnozí aktivisté Ruchu zvoleni do parlamentu Ukrajinské sovětské socialistické republiky; ve lvovském regionu toto hnutí získalo všech čtyřadvacet mandátů. Nezávislí aktivisté ovládli také volby do městské rady. Lvov prostě přestala řídit komunistická strana. Komunistické noviny byly zastaveny a vystřídal je nezávislý list. Krátce nato zmizela také Leninova socha. Mimo baltské republiky se Lvov stal jediným svobodným městem v Sovětském svazu – nekráčel v rytmu Moskvy a Kyjeva, nýbrž v rytmu střední Evropy.

Nezávislosti Ukrajina dosáhla po více než roce v důsledku nepodařeného převratu sovětských nositelů tvrdé linie, kteří v srpnu 1991 chtěli vytlačit Michaila Gorbačova. V té době staří komunisté, jako byl někdejší hlavní ideolog ukrajinské komunistické strany Leonyd Kravčuk, přijali nacionalistické požadavky a pokračovali v politické kariéře. Rozpad Sovětského svazu docela jistě nebyl součástí středoevropského karnevalu o nic víc než sjednocení Německa v roce 1990; a lvovští aktivisté také brzy zjistili, že za panování Kyjeva to není nezbytně snazší, než to bývalo za panování Moskvy.

Klíčovým problémem Jugoslávie v roce 1989 nebyla nezávislost Slovinska, ale solidarita s Albánci v Kosovu. Když tam horníci vyhlásili hlaďovku na protest proti tomu, že Milošević zlikvidoval autonomii jejich regionu, svolal slovinský Výbor na obranu lidských práv na 27. února hromadný „veřejný mítink“ – žádnou demonstraci, zdůrazňovali pořadatelé opatrně. O den později bělehradské úřady zorganizovaly „protishromáždění“. Milošević záhy hlasitě odsoudil slovinské „fašisty“. A jak se situace v Kosovu zhoršovala, viděli v ní Slovinci odraz obav, kterým sami čelili také. „Lublaňská čtyřka“ vyšla z vězení v květnu, jejich odvolání bylo vyhověno. Pověsti o invazi do Slovinska vypadaly docela věrohodně. Když slovinské úřady zabránily shromáždění, které mělo pod patronátem Srbů vystoupit proti slovinskému separatismu, odpovědělo Srbsko hospodářským bojkotem Slovinska.

Slovinsko směřovalo k referendu o národní suverenitě v prosinci 1990, a tak zbývala jediná otázka: jakým způsobem se Slovinsko vymaní z Jugoslávie. V dubnu 1990 se konaly volby, v nichž kandidovalo víc stran (poprvé v Jugoslávii) a přinesly vítězství prezidentskému kandidátovi Kučanovi (který v lednu vyvedl stranu ze Svazu komunistů Jugoslá-

vie), kdežto parlamentní volby vyhrála koalice pěti stran Demos. Mezitím se reformoval Svaz socialistické mládeže Slovinska (ponechal si stejné iniciály, ZSMS) v organizaci „Za svobodu myšlení světa“; později se z něj stala Liberální strana. Ministrem obrany v nové vládě byl Janez Janša z *Mladiny*, což byla ironie, která se svými rozměry vyrovnala úžasnému zvratu, jaký revoluce roku 1989 přinesly.

V Praze nakonec stávky a demonstrace přerostly v revoluci, a studentů a herců nebylo dost. Muži a ženy, kteří se v Praze a v Bratislavě sešli 19. listopadu, aby založili Občanské fórum a Veřejnost proti násilí, přicházeli s dvojím druhem autority. Lidé jako Václav Havel a další chartisté nebo katoličtí aktivisté na Slovensku vyjadřovali myšlenky opozice a svobody po léta, dokonce po desítky let, a mohli svou zkušenost a morální autoritu využít jak při vyjednávání s režimem, tak při oslovení davů. Také však zhruba poslední rok šli k mobilizaci podivnými cestičkami. Někteří byli přímo uvnitř: na Slovensku se Ján Budaj z *Bratislavy nahlas* stal mluvčím VPN, zatímco Mária Filková spolu s dalšími zelenými patřila k aktivistickému jádru tohoto hnutí. Převažovali nezávislí umělci a spisovatelé.

V Praze, kde byla opozice pestřejší, obsáhlo Občanské fórum představitel mnoha různých hnutí: jeho členy byli Hana Marvanová, Jana Petrová a Jan Chudomel z NMS, Petr Placák z Českých dětí a Emanuel Mandler z Demokratické iniciativy, stejně jako mnozí studenti včetně Tomáše Drábka, Martina Mejstříka, Martina Bendy a Šimona Pánka. Důležitější než tehdejší seznam účastníků však je, že Občanské fórum (podobně jako polský Kulatý stůl) čerpalo svou autoritu z protestů, které tyto skupiny organizovaly. Jak oni, tak režim si ve chvíli, kdy zasedli, aby vyjednali to, z čeho se stalo „sametové“ předání moci, byli vědomi, že mluví za lidi – a mohou mluvit díky nim –, kteří se od března 1988 ve stále větším počtu odvažovali vyjít do ulic.

Právě tak jako v Polsku se čeští a slovenští veteráni starší opozice spojili a vytvořili koalici, zastupující společnost proti komunistickému režimu. Tím nemá být naznačeno, že si nějak uzurpovali revoluci. Skutečnost, že stejný proces proběhl v každém z jednotlivých případů, naznačuje přirozený vývoj revolucí, které přemohly komunismus. Poté, co si pouliční fáze vymohla poníženou pozornost režimu a oddanost společnosti, byl čas, aby experti zařídili politickou změnu.

Diskuse Občanského fóra v suterénu Laterny magiky ještě pokračovaly, když britský spisovatel Timothy Garton Ash rozmarně připomněl Václavu Havlovi, že zatímco Polákům trvalo přemožení komunismu deset let (od návštěvy papeže Jana Pavla II. v roce 1979), Maďarům deset měsíců (možná od první dunajské demonstrace do Kulatého stolu) a demonstrantům v NDR deset týdnů do pádu zdi, „v Československu to možná bude deset dnů!“⁴²

Tato poznámka se šířila jako požár a stala se jedním z nejpobudivějších hesel této revoluce. Zjevně zaujala českou touhu dohnat sousedy a smýt hanbu, kterou Petruška Šustrová cítila během návštěvy Vratislavi. A skutečně – osmý den odstoupilo vedení strany; jedenáctý den polovina dělníků v celé zemi vstoupila do dvouhodinové generální stávky; a dvacátý čtvrtý den (10. prosince) byla jmenována nová vláda pod taktovkou Občanského fóra a prezident Gustáv Husák rezignoval. Všechno šlo mnohem rychleji než doposud při pádu komunismu kdekoli jinde. Nakonec československá revoluce k revolučnímu roku ještě přidala patřičné vyvrcholení – na Nový rok 1990 oslovil Václav Havel zástup, který se shromáždil na Pražském hradě, jako jejich nový prezident (zvolený pořád ještě komunistickým parlamentem).

Jenže Ashův bonmot, jak jeho autorovi jistě bylo jasné, spojoval dvě věci, revoluci ve smyslu občanské mobilizace, která v Československu probíhala dva roky, a revoluci jako politickou instituci. Závěr této hry byl rychlý (protože byl nenásilný) ve střední Evropě všude. V Polsku srovnatelné období trvalo možná jen od února do srpna 1989. Pro Čechy a Slováky bylo snadné zapomenout, že za těmi až příliš krátkými „deseti dny“ byly smetnány dlouhé měsíce, a dokonce roky pomalé mobilizace v mnoha různých etapách. Bez těch stovek dní by Češi nikdy nebyli schopni stanout na sklonku listopadu na Václavském náměstí. Většina z nich však ten dlouhý boj nikdy neviděla, a tak dali název „sametová revoluce“ tomu, co znali nejlépe. Karneval začal ustupovat z dějin.

Nahraďme v závěrečném příběhu revolučního momentu každé ze sledovaných zemí improvizované hodnocení Gartona Ashe jiným. Pro začátek připomeňme některé věci, které bychom měli najít v úspěšném a stabilním demokratickém státě: silnou nevládní sféru; otevřenost či toleranci k odlišným politickým pohledům a různým kulturám (jak

minorit, tak sousedních států); a vůli ke kompromisu a budování koalic. Žádná z těchto dovedností není společnosti dána shůry a těžko se dá věřit, že mohly přetrvat z odlehle demokratické minulosti (jako byla meziválečná epocha).

Průprava střední Evropy nesla nedávné datum: byl jí intelektuální kvas sedmdesátých a osmdesátých let a zejména nová hnutí, která vystupovala na karnevalu. Nebyl to žádný rychlokurs. Vlastně se spíš zdá správné uvést polských deset let (nebo možná třináct, od založení KOR). Pak v našem pořadí přijdou Maďarsko a Slovinsko – každá z těchto zemí si může na revoluční průpravu nárokovat skoro deset let, které se táhnou nazpět k Dialogu a punkovým protestům; Slovensko (díky katolickému podzemí) je na řadě hned po nich, a jen kousek za ním jsou české země.* Východní Německo a západní Ukrajina nastoupily revoluční kurs poměrně pozdě, ale ještě daleko před společnostmi, jako byla rumunská, která začala svá studia na konci roku 1989, kdy už karneval končil.

Pozorovatelé postkomunistické střední Evropy možná namítnou, že toto řazení v mnoha oblastech moc nesedí. Polsko jistě prožilo právě tolik náhlých politických zvratů – v roce 1992 dokonce skoro puč – jako každá jiná země, ne-li víc. Historik však musí odpovědět, že je ještě příliš brzo na známkování těchto režimů s nějakým nárokem na definitivnost. V odlišné době, do revoluce, konvenční moudrost ty země rozmísťovala na pomyslnou škálu od nebezpečně nefunkčních až k modelu stability. Každá se však může honosit, že s vyznamenáním absolvovala školu konkrétní a veřejné antikomunistické opozice.

JACOBŮV ÚSTUP

Wojciech „Jacob“ Jankowski byl unaven osmi roky opozice a potřeboval prázdniny. Tak dlouho vedl frenetickou existenci: byl undergroundovým kurýrem, tiskařem, anarchistou a mírovým aktivistou. Trávil dlouhé noci až do svítání při psaní esejů do samizdatových publikací na psacím stroji

* Češi možná přijmou toto pořadí s jistou trpkostí, protože nebere ohled na dlouhý boj Charty 77. Jenže slovenská snaha budovat síť a komunity je o kousek výš než velmi důležitá a odvážná práce českých intelektuálů, kteří až do dost pozdní doby nesměřovali k organizování společnosti.

zabaleném do prostěradel, aby ztlumil zvuk; podnikal nekonečné cesty pomalými vlaky přes celé Polsko, aby se zúčastnil demonstrací ve Vratěslavi nebo poutí k Schimekovu hrobu v Machowé; a víc než rok proseďel ve vězení. Znechutil ho návrat opozice „starého stylu“ při stávce v loděnicích v květnu 1988, završené skoro náboženským procesím, které vyšlo z loděnic a stávku ukončilo. Kde zůstalo místo pro improvizaci a happening a pro energii nové generace – bez níž, jak si byl jist, by se stávka nikdy neuskutečnila?

A tak když mu přátelé pověděli o kousku půdy vklíněném hluboko v oblasti Mazurských jezer a o domě, o který je třeba pečovat, Jankowski tam vyrazil. Už dávno si stavěl teepee, žil životem polovičního poustevníka a dával lekce přežití v divočině dětem z nedalekého letního tábora. Marihuana, kterou pěstoval mezi zeleninou na zahradě, ho nakonec dostala nakrátko znovu do vězení; kriminalizaci této své „neškodné“ záliby přirovnával k perzekuci kvůli undergroundovému tisku v dřívější době.

Srpnové stávky Jankowski úplně vynechal. Pozvali ho ke Kulatému stolu i do *Gazety wyborczy* Adama Michnika, ale obojí s jistými obavami a pochybnostmi odmítl. V době, kdy jsem se s ním setkal, v létě 1997, žil ve staré chalupě v horách blízko slovenských hranic bez elektřiny a tekoucí vody. Chalupa za plotem zdobeným jeleními lebkami stojí v úžasné krásném údolí, které je úplně liduprázdné až na hroby, jež tu zůstaly po někdejších obyvatelích: ve čtyřicátých letech byli deportováni a jejich domy strženy. Tento politicky velice angažovaný člověk (žil z esejů, jež stále ještě psal do řady tiskovin) se uchýlil co nejdál od veřejného života. Jeho drsné, až skandální názory na Wałęsu, katolickou církev a Solidaritu se změkčily. Vnitřní meditativní život a hlubková ekologie pro něj teď byly důležitější než osud polské revoluce.³

Tento ústup, byť možná krajní, vrhá světlo na osud karnevalu v revolučních chvílích roku 1989 (který těmito momenty zaujal světovou pozornost) a v následujícím desetiletí. Připomíná nám, že nová hnutí nedosáhla vždycky svých cílů a že revoluční moment nebyl přesně to, co předjímal (pokud si vůbec představovala konec komunismu). Někdy byla skutečně hluboce znechucena tím, co se stalo.

Čtenář si už všiml, že jen hrstka momentů, jež jsou zde vylíčeny, hrála významnější roli při přímém převodu moci v roce 1989. Hnutí Svoboda

a mír nepředstavovalo jediná stranu u Kulatého stolu; nebyla jí ani Pomerančová alternativa, ani žádná jiná skupina kromě Solidarity. Nezávislé mírové sdružení, České děti ani environmentalisté v Československu nebyli odpůrci sametové revoluce. Společenství Lva ani Lidé pro mírovou kulturu nebyli vůdci Národních front, které se vynořily na Ukrajině a ve Slovinsku. A ačkoli některá z těchto hnutí existují dodnes, jejich vliv se nemůže rovnat tomu, jakému se těšila před rokem 1989.

Tento úbytek vlivu má mnoho příčin. Jednu naznačuje Jacobův příběh: když události dospěly k vrcholné konfrontaci nebo k vyjednávání, mladší aktivisté – známější svými způsoby protestu a soustředěním na specifické problémy a postrádající „odsouzené“ roky v opozici – byli odstraněni stranou nebo ignorováni. Nebylo divu, že gdaňský biskup a vůdci Solidarity uspořádali procesí do kostela svaté Brigity. Zpráva o důstojném návratu, kterou chtěl Wałęsa vzkázat vůdcům komunistického Polska i světu, by byla sotva srozumitelná, kdyby procesí vedli mladí dělníci a anarchisté. Není těžké si přát, aby anarchisté dostali šanci mluvit ke gdaňské stávce nebo aby Wojciech Jankowski přijal pozvání ke Kulatému stolu. Možná by revoluce vypadala o dost jinak, kdyby to byl udělal. Jenže v takových chvílích se opoziční pluralismus stával překážkou pro ty, kdo vedli vyjednávání.

Občanské fórum, Veřejnost proti násilí, Solidarita, Ruch, Demos: každý z nich mluvil (nebo prohlašoval, že mluví) hlasem „národa“ a pro tu chvíli to byl jednotný hlas.* Během vyjednávání nebo voleb však nebylo pravděpodobné, že nové skupiny mohou být vážnými konkurenty. Jen málo z nich mohlo aspirovat na experty, kteří se teď zdáli potřební. Někdo samozřejmě namítal, že problém je právě v onom kultu expertů, který prostě posiloval staré zvyky a předem bránil skutečně revolučním změnám. V každém případě byl Jankowski, jehož hnutí pomohlo přinést jeden z významných ústupků komunistického režimu, k nimž došlo mezi roky 1981 a 1989 (změnu vojenské přísahy a zavedení náhradní vojenské služby, obojí v roce 1988), pozván k podstole o mládeži a ne třeba o právním systému, o politickém systému či o médiích.

* Ve Východním Německu naopak triumfální hlas nepatřil žádnému východoněmeckému hnutí, i když Nové fórum o tuto roli usilovalo, ale západoněmecké Křesťansko-demokratické unii a jejímu předsedovi Helmutu Kohlvi.

Jenže taková účast pochopitelně nebyla to, co by Jankowski nebo jiní jemu podobní vyhledávali. Jejich cílem byla buď úplná destrukce komunistického systému a nějaký typ naprosto ryzí demokracie, nebo alternativní životní styl založený na odmítnutí tradiční autority; mnozí aktivisté se vyhýbali účasti na politické transformaci roku 1989 nebo se o ni nesnažili. Krzysztof Jakubczak z vratislavských happeningů měl pocit, že nový politický proces (který pomáhal rozhýbat) „už nebyl pro mne“, že byl jaksi špinavý; nešel ani hlasovat při červnových vyjednaných volbách. Rozvířovat vědomí o lidských právech nebo používat hudby či divadla k vyprovokování lidí k aktivitě byla jedna věc; ale přenechat ulice parlamentním frakcím, nebo dokonce volebním stánkům bylo něco podstatně jiného.*

Jiní možná měli něco, čím mohli přispět, ale byli záměrně přehlíženi, jelikož opoziční vůdce rozvíjeli jinou agendu. Tento pocit opomenutí nejbolestněji doléhal na dělníky. Výzkum srpnové stávky z roku 1988 v uhelných dolech v Jastrzębie byla napínavá zkušenost, každý rozhovor narážel na trpkost a lítost. Jeden zvláště vyčítavý příběh: dva roky po stávce v Jastrzębie se místní vůdce stávky Krzysztof Zakrzewski oběsil. Někteří z těch, kdo ho znali, to spojovali se zklamáním z roku 1988. A skutečně – když jsem ve Varšavě potkal politiky a novináře, kteří Zakrzewského poznali během stávky, zjistil jsem, že nikdo z nich nebyl informován o jeho smrti. Zjistil jsem také, že člověk sice mohl psát o dělnické tragédii, ale existoval i jiný příběh, o úspěchu: často se stávalo, že když jsem se pustil do pátrání po nějakém členovi zaměstnaneckých rad, našel jsem ho (nebo ji) jako konzultanta, nebo jak provozuje malou firmu či je zahrabán v odborářské práci. Pravidla hry se úplně změnila a tito aktivisté se přizpůsobili.

Tato kniha není míněna jako záznam cest, kterými se nešlo, ale jako jakási mapa cest, které vedly k revoluční změně, ať už po roce 1989 nějak pokračovaly dál nebo ne. I tak je ale obtížné spojit nadnárodní festival opozice s formální politikou, která nastoupila po něm. Existují dvě věci, které jsou pro tyto příběhy společné. Za prvé by mělo už být

* Jakubczak od té doby změnil názor. V roce 1998 se ucházel o křeslo ve vratislavské městské radě, které stál v čele jeho starý kolega z Dvanáctky Jarosław Obremski, a byl zvolen.

jasné, že vyjednávání by bez aktivní opozice v předchozích pěti letech nebyla příliš pravděpodobná. Místo apatie a rezignace městské většiny a uzavřené podzemní bojovnosti maličké menšiny vyrostla širší společenská ochota ke konkrétní otevřené angažovanosti. Režim nepřistoupil na vyjednávání proto, že ten nebo onen opoziční vůdce projevil nevyčerpatelnou rozhodnost (a samozřejmě ani jednoduše kvůli ekonomickému úpadku a tlaku Západu, to obojí působilo už dávno). Katalyzátorem dialogu byla široká společenská nespokojenost v desítkách oblastí. Odpor se rozšířil z obvyklé velkoměstské scény do míst, jako byly Międzyrzecz, Teplice nebo Nagymaros, a od mladých dělníků a intelektuálů na důchodce a vysokoškolské studenty. Bylo těžší ho potlačit také proto, že se nová opozice často pohybovala od problému k problému, z města do města, přes ploty do stávkujících továren i přes státní hranice.

Karneval přinesl ještě druhý příspěvek, stačí si připomenout myšlenku vnitřního pluralismu, o které je řeč v úvodu. Nová opozice svedla brázdila aktivistickou krajinu, věnovala méně času programovým prohlášením a víc odporu vůči komunismu všemožnými (většinou nenásilnými) prostředky. A jestliže mohla existovat pluralita problémů, mohly existovat i rozličné cesty. Později se některých chopila běžná politika postkomunistické demokracie. I ti, kteří od politiky odešli, by až na několik málo výjimek souhlasili s tím, že vyjednávání a následná předání moci uvozovala éru normalnosti, kdy každý mohl dělat, po čem toužil. K tomu samozřejmě patřila i svoboda politiku zradit nebo úplně opustit.

Nová hnutí sdílela oddanost konkrétním cílům a často se mohla vykázat hmatatelnými výsledky. Tuto orientaci šlo snadno sloučit s účastí v normální parlamentní politice, ale také s úplným odchodem z politické scény. Když bývalá polská středoškolská aktivistka Barbara Widerová přemýšlela, proč už není zapojena, uplatňovala svou výsadu průkopnictví: „Teď už je ochotných dobrovolníků hodně, takže se mohou věnovat sama sobě.“ A nebylo snad nakonec cílem jejich aktivit, aby jednou bylo hodně dobrovolníků?

Logickým pokračováním snahy probudit společnost byla pro mnohé média. Z aktivistů hnutí Svoboda a mír se rekrutovali redaktoři nej-

méně dvojích hlavních městských novin, četných televizí a časopisů, a také reportéři novin. Pomerančová alternativa leží v minulosti několika webových grafiků – a není divu. Franci Zavrl ze slovinské *Mladiny* řídí propagační firmu, jejíž kanceláře zdobí řada velkých olejů zobrazujících utrpení šéfa ve vězení v letech 1988–89. Není jediný, kdo pracuje v reklamě: dalšími příklady jsou Piotr Niemczyk z WiP a Jaromír Piskoř, který spolupracoval s československými environmentalisty. Na Ukrajině jeden aktivista Společenství Lva rediguje vůdčí politický týdeník. Tiskoviny Společenství Lva a maďarského Fidesze se od roku 1989 proměnily v důležité názorové časopisy. Mobilizace veřejnosti pokračuje dál, ale v podobě, jež se přizpůsobila svobodné společnosti.

Jiné aktivisty přičiny, kvůli kterým se dali do boje, přiměly, aby pokračovali i po roce 1989. Kanceláře Amnesty International v každé ze středoevropských zemí jsou domovem mnoha účastníků opozice z doby pozdního komunismu. Tam, kde probíhaly kampaně proti povinné vojenské službě, jako v Polsku, nebo proti válce, jako v Jugoslávii, je to přímým důsledkem hnutí z osmdesátých let. V Mírovém institutu v bývalém vojenském vězení v lublaňské Metelkově ulici stále ještě vládne Marko Hren z Mírové skupiny, stejně jako Vlasta Jalušičová. Celý komplex byl totiž předán alternativním hnutím, undergroundovým kapelám, umělcům a muzeím. Jiným příkladem jsou feministická hnutí po celé střední Evropě, která podobně jako jejich protějšky ve Spojených státech v sedmdesátých letech často čerpají energii od žen, které se v protirežimní opozici cítily odsunuté na okraj.

Nejviditelnější kontinuita je znát v hnutích zelených. V letech 1989–1990 Tomasz Burek z gdaňského okruhu WiP prosadil regionální referendum o elektrárně v Żarnowici, protože začalo být jasné, že se solidaritní vláda Tadeusze Mazowieckého nechystá projekt odložit. Referendum bylo úspěšné a polský jaderný program upustil od veškerých praktických cílů. Několik let poté uspořádal Jarema Dubiel z varšavského WiP podobné referendum proti spalovně odpadků a také uspěl. Obě tyto kampaně ovšem zastínil vývoj boje proti vodnímu dílu na Dunaji Gabčíkovo-Nagymaros. Tam se také ukázalo, že pád komunismu byl teprve začátek boje. Léta trval nátlak na zmaření vodního díla. Maďarská vláda zrušila souhlas

s přehradou v roce 1992, kdežto právní boje se Slovenskem a s důsledky výstavby před rokem 1989 se vedou dodnes.*

A co ti, kdo vstoupili do politiky? Ať je to Jan Maria Rokita z WiP, který dnes patří k vůdcům katolické pravice ve své konzervativní Lidové straně, Janez Janša, který byl v letech 1990–94 ministrem obrany, Jana Petrová nebo Hana Marvanová, které kdysi působily v NMS a do roku 1998 byly poslankyněmi českého parlamentu za středopravou Občanskou demokratickou stranu Václava Klause, anebo chlapci z Fidesze, kteří v době psaní této knihy řídili maďarskou vládu, snadno lze narazit na to, že jim jejich bývalí kolegové spílají a obviňují je ze zrady. Nejškandálnější byly pro ledaskoho kariéry některých účastníků WiP na ministerstvu vnitra a v Úřadě na ochranu státu (tj. v polských tajných službách – pozn. překl.). Jejich aktivita za komunistického období, říkají kritici, byla jen cynická maska, kterou odhodili, jakmile se na dohled ukázala politická moc. V nejlepším případě je naivita vedla k tomu, že se nechali přijmout přímo do chodeb moci, které kdysi vzdorovali.

Zmínění politici se rozpovídají o shodě okolností, o osobním rozhodnutí, a dokonce o vlastenecké povinnosti. Nakonec však v podstatě poukážou na politickou práci, kterou odvedli před rokem 1989. Opozice pro ně nebyla antipolitická, nýbrž tvrdě politická. V pozadí cílů před rokem 1989 spočívala ideologie, a tak tomu mělo být i později. Vlastně není mnoho věcí, které by tyto politiky oddělovaly od jejich dřívějších kolegů. Právě tak jako člověk může být anarchista, hippie nebo výkonný umělec a navíc se angažovat v opoziční politice, i hranice mezi řekněme mírovými aktivitami a na mírové ideologii založené opoziční politice byla skutečně rozostřená. Vstoupit do nového establishmentu poté, co byl poražen ten starý, nemusel vůbec být cynický, nýbrž logický krok. „Dobrovolníků teď existuje hodně,“ mohou říci v parafrázi slov Barbary Widerové, „tak mohou být politik, jak jsem vždycky měl v úmyslu.“

Když jsem vedl rozhovory s účastníky hnutí Svoboda a mír nebo NMS, kteří v roce 1989 nebo 1990 vstoupili do parlamentu, často jsem

* Zatímco maďarský odpor proti vodnímu dílu se stal věcí národní cti, na Slovensku to proběhlo opačně. Většina lidí dospěla k přesvědčení, že odpor proti přehradě má snížit slovenské schopnosti; a tak vodní dílo (bez spolupráce Maďarska dosti svérázně) postupuje dál.

se zajímal, zda v Občanském parlamentním klubu Solidarity anebo v Občanském fóru vytvořili nějakou kliku. Zdálo se, že moje otázka každého z dotazovaných přivedla do rozpaků. Samozřejmě se na chodbách zdravili a příležitostně společně pracovali na legislativě (například při přepracovávání zákonů o vojenské službě), ale nikoho z nich nikdy nenapadlo ustavit nějakou frakci nebo nátlakovou skupinu. Mírová hnutí nebyla ani tolik věc minulosti jako spíš jiná aréna. V parlamentní aréně nebylo na nějaká hnutí místo. Jinde samozřejmě mohou ostatní v hnutí pokračovat, a lze s nimi dokonce být ve vzájemných kontaktech. Ale pro ně konečně nadešla éra normální politiky a oni mohli pouliční politiku nechat za sebou.

Pečlivé studium postkomunistické střední Evropy by nejspíš odhalilo, že problémy osmdesátých let mají na rétoriku a politickou praxi dopad i nadále. Politika zelených, feministická politika či problémy míru sice sotva převládají, ale každé z těchto témat má své obhájce možná ve větším rozsahu, než by tomu bylo jinak. Obecněji je otázka politického přístupu k znevýhodněným skupinám a zejména k menšinám trvalým zdrojem napětí. A průměrný věk parlamentních poslanců – a dokonce i premiérů – je mnohem nižší než v západní Evropě. Až „generace '88“ v příštím desetiletí dosáhne čtyřicítky, vliv jejího stylu a způsobu myšlení pravděpodobně jen posílí.

PAMÁTKA ROKU 1989

Když se Władysław Frasyniuk po ukončení Kulatého stolu v dubnu 1989 vracel domů do Vratislavi, věděl, že Solidarity sklidila přesvědčivé vítězství. I když se volby měly konat až za dva měsíce, viděl, že komunismus přinejmenším už nikdy nebude stejný. Byla to vhodná chvíle, kdy se mělo režimu ukázat, jak silná a jednotná je polská společnost, a oslavit ukončení let v podzemí. „Měli jsme udělat obrovský piknik,“ řekl později s lítostí, „prostě vzít pivo, kapelu a říct, kdo měl pravdu.“ Jenže bylo tolik práce s přípravou voleb. Frasyniuk i ostatní byli zvyklí pracovat ve dne v noci, vyrábět letáky, probírat strategii a starat se o odbory. A tak se do toho zase pustili, snažili se vyhrát volby. Kdo měl čas na nějaký piknik?

Ten piknik by byl dal Polákům pocítit, že i oni byli účastníci Kulatého stolu. Takhle však většina společnosti dospěla k závěru, že Kulatý stůl a vlastně všechno, co se dělo v roce 1989, bylo pouze záležitostí elity, na které se národ jako celek nepodílel. A tak jako nebyly žádné oslavy tenkrát, nejsou ani žádné vzpomínkové slavnosti nyní. Účastníci polského Kulatého stolu oslavili desáté výročí této pozoruhodné sešlosti daleko od domova – v michiganském Ann Arboru. A 5. dubna 1999 prošel jejich návrat do Varšavy úplně bez fanfár.

Chybějící katarze je jednou z příčin, proč se rok 1989 lidem tak rychle vytratil z paměti. Ze zemí, v nichž rok 1989 znamenal skutečnou změnu, oslavují jen Češi 17. listopad a východní Němci pád zdi 9. listopadu. Nejen Poláci, ale ani Maďaři rok 1989 vůbec neoslavují. Pro Sloviny a Ukrajince je daleko pamětihodnější získání nezávislosti v roce 1991. Ze stejných důvodů je pro západní pozorovatele také těžké označit rok 1989 za revoluci, leda když připojí nějaké adjektivum ve smyslu „vyjednaná“. Předpokládá se, že revoluce jsou provázeny dramatickými střety, kdy se lidé vyhazují z oken a na píkách se nosí nabodnuté hlavy. Vyjednávání z roku 1989 skutečně jsou chvíle, jimž barvitě výjevy chybějí – dokud trochu nerozšíříme zorné pole. Pak spatříme, že ony revoluce tvořily dlouhé řady drobnějších šarvátek, které trvaly několik let, či dokonce celou dekádu, a teprve potom vyústily do vyjednávání a výborů, které přinesly faktický konec komunismu. Dnes je obtížné vyhmátnout pravý okamžik revoluce – a tudíž vědět, co oslavovat. V roce 1989 byla promeškána příležitost takový okamžik vytvořit.

Jednotliví aktivisté nejsou o nic méně nejistí. V závěru intenzivního dvouhodinového rozhovoru se starou kamarádkou, undergroundovou novinářkou ve Vratislavi, jsem zdráhavě vypnul diktafon a začal jsem se balit. Naše konverzace se okamžitě změnila; kamarádku trápilo něco nevyřčeného, co vzpomínky vynesly na povrch. Právě dostala diplom z právnické fakulty, měla hezký byt v centru města a mohla si dovolit cestovat po světě. Stála jí ale opozice za to? Trvalo jí léta studia, než dohnala čas ztracený při podzemním pronásledování. Myslela na své přátele ze střední školy (tři z nich například rozjeli velmi úspěšnou počítačovou firmu): „Zatímco my jsme se věnovali letákům a podobným pitomostem,“ povzddechla si, „oni studovali.“ To byla pravda. Potkal jsem na svých

cestách mnoho vyhozených studentů, dokonce vyhozených středoškoláků. Někteří byli na okraji společnosti šťastni; jiní si tím nebyli tak jisti. Váhali, zda radostné vzrušení karnevalu stálo za to nechat se vyloučit.

V určitém ohledu je příliš brzo, abychom si uvědomili, jak důležité ty roky byly. Většina jejich účastníků je pořád ještě na počátku své profesionální dráhy. Města a městečka, kde žili a vytvářeli nové formy opozice, dnes téměř bez výjimky překypují občanským životem. A protože tito lidé dnes formují média, občanské organizace, radikální opozici a lokální i celostátní politiku, budou stopy karnevalu čím dál viditelnější.

A co revoluce samotná? K nejobecnějším kritickým výtkám vůči revolucím roku 1989 – jestliže se připustí, že to byly skutečné revoluce – patří, že rok 1989 nepřinesl žádnou novou velkou myšlenku nebo formu vlády (na rozdíl třeba od americké, ruské nebo francouzské revoluce). Skutečně: vzešly z nich státy, jejichž vůdci i občané se je snaží připodobnit západním demokraciím s volným trhem.⁴ Tato skutečnost znamená, že se změny po roce 1989 zdají nevyhnutelné a vzrušení před rokem 1989 tak trochu zbytečné.

Rád bych ale předložil alternativní definici revoluce, možná patřičnější, když jde o revoluci značně nepodobnou těm, které proběhly před ní. Revoluce je poměrně náhlý zlom v normální nebo známé a zavedené politické a společenské praxi. Nazval jsem tento zlom karnevalem, který zrušil režimní monolog a položil základy pozdějšího dialogu. Během tohoto zvratu se otevřel nekonečný počet možností a představivosti se nekladly meze. Mohly se vyskytovat myšlenky na radikální politickou změnu – nějakou „třetí cestu“ či „Evropu bez hranic“ anebo na radikální demokracii. Mohly se však vyskytovat i myšlenky zásadnější nebo osobnější než ty zmíněné: lidé mohli vystupovat na ulicích, dávat podobu vlastním protestům, psát, co se jim chtělo, stáhnout se ze společnosti nebo vyjednávat s vůdci a zasedat v parlamentu. Mohli se oddávat socialismu, hloubkové ekologii nebo znovu objevovat národní tradice. Mohla se měnit církev, mohla se měnit stará opozice, lidské myšlení a předsudky i samotná povaha politiky.

Mnohé, ne-li většina z toho, trvalo jen krátce – pokud vůbec. Setrvačnost tradice a příkladu a tlaky každodenních starostí změnily revolucionáře znovu v obyčejné lidi, kteří měli zaměstnání a rodiny. Hrozba

porážky nebo likvidace – tak důležitá v dřívějších revolucích, ale v roce 1989 patřičná hlavně v případě Slovinska, a také ve všudypřítomném přízraku Pekingu – vytlačovala neobvyklejší myšlenky na okraj. Možná to byla příčina k ústupu, ale to se zdá být přirozené. Navíc to nijak nenařuuje chvíli, kdy vyšly najevo všechny představy společnosti (nebo jejího aktivního jádra). Platí to o to víc, že ony představy patřily do velké míry generaci, která je vyjadřovala právě na prahu dospělosti. Revoluce roku 1989 nepostrádají tuto dynamiku o nic víc než revoluce předchozí. A právě tak jako v jiných revolučních epochách je pravděpodobné, že památka a zážitek oněch neomezených možností budou jedním z trvalých odkazů středoevropského karnevalu.

PODĚKOVÁNÍ

Z někdejšího skromného výzkumu společenských hnutí v polském desetiletí Solidarity vyrostl obrovský projekt, v jehož rámci jsem vedl rozhovory s více než třemi stovkami lidí a četl prameny v půl tuctu jazyků. Při svých výpadech za hranice důvěrně známé oblasti jsem nadělal dluhy, které nemohu ani začít splácet. Jsem vděčný velice mnoha lidem ve střední a západní Evropě i ve Spojených státech, kteří si našli čas odpovídat na mé otázky, otevřeli mi své adresáře, poskytli mi další kontakty a zprostředkovali mi přístup k těžko dostupným pramenům. Doufám, že jsem jejich příběhy správně vystihl.

V oddílu Prameny předkládám seznam rozhovorů použitých v této knize; a existuje ještě mnoho a mnoho dalších, jejichž příběhy jsem nedokázal použít. U jmen těch aktivistů, kteří byli obzvlášť velkorysí, pokud šlo o jejich čas a archivy, jsem udělal hvězdičku.

Když jsem cestoval mimo Polsko, potřeboval jsem průvodce – a všude jsem je našel. Výjimečně nápomocní mi byli Mirek Jasiński, Mirek Vaněk, Petr Uhl a Petr Jehlička v Praze, Mark Pittaway, Miklós Haraszti a Wojciech Maziarski v Budapešti, Gregor Tomc a Jill Benderlyová v Lublani, Ihor Markov ve Lvově, Stefan Troebst a Helena Flamová v Lipsku a Patrick Burke v Londýně. Po nějaký čas, kterého jsem měl naštěstí dost, mi při rozhovorech pomáhali tlumočníci: Andrij Poritko ve Lvově, Eva Nekolová v Praze, Thea Jacobová v Lipsku a Robert Fidrich v Budapešti. Lászlo Benczö, Luka Fornazarič, Katalina Lustyjková, Christopher Flacke a Katharina Vesterová mi pomáhali při překladu dokumentů. Zala Volčičová a Krystyna Lenczowska odešly ze zaměstnání, aby pro mne sbíraly materiály. Zejména jsem vděčen za pomoc při výzkumu Isabelle Bieňové, která dělala poznámky k desítkám rozhovorů a přišla také s užitečnými návrhy. Při svém cestování jsem se těšil přívětivé pohostinnosti své tchyně a tchána, Krystyny a Mariana Ziółkowských, Marka a Krystyny Czaplińských ve Vratislavi, Marie Drobiszewské v Krakově, zesnulé Haliny Lachendrové v Jastrzębie,

ÚVOD: POULIČNÍ DIVADLO, KONKRÉTNÍ POEZIE

1. Waldemar Fydrych a Bogdan Dobosz, *Hokus-pokus, czyli Pomarańczowa Alternatywa*, s. 74, Kret, Vratislav 1989.
2. *Z dnia na dzień* č. 4 (460), s. 4.
3. Jacek Kuroń, „Przed tym, co może się zdarzyć“, *Tygodnik mazowsze* 240, 24. února 1988, s. 1.
4. J. F. Brown, *Surge to Freedom: The End of Communist Rule in Eastern Europe*, s. ix, Duke University Press, Durham 1991; Michael Randle, *People Power: The Building of a New European Home*, Hawthorn Press, Stroud, UK, 1991; Raymond Pearson, *The Rise and Fall of the Soviet Empire*, St. Martin's Press, New York 1997; William Echikson, *Lighting the Night: Revolution in Eastern Europe*, W. Morrow, New York 1990. Nejlepší popisy má Timothy Garton Ash, *The Magic Lantern: The Revolution of '89 Witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin and Prague*, Random House, New York 1990; Vladimir Tismaneanu, *Reinventing Politics: Eastern Europe from Stalin to Havel*, Free Press, New York 1993; Gale Stokes, *The Walls Came Tumbling Down: The Collapse of Communism in Eastern Europe* (Oxford University Press, New York 1993); a Mark Frankland, *The Patriots' Revolution: How Eastern Europe Toppled Communism and Won Its Freedom*, Ivan R. Dee, Chicago 1992.
5. Blížím se zde k myšlenkám ukrajinského filozofa Vladimira Zviglyaniche (*The Morphology of Russian Mentality: A Philosophical Inquiry into Conservatism and Pragmatism*, Edwin Mellen Press, Lewiston, NY, 1993), který Gorbačovovu perestrojku popisuje jako bachtinovský karneval. Děkuji anonymnímu čtenáři za upozornění na Zviglyanichovu práci.

KAPITOLA PRVNÍ: JÍST KROKODÝLA LŽIČKOU

1. „Oświadczenie TKK NSZZ „S“, *Tygodnik mazowsze* 107, 22. listopadu 1984.
2. „Iść pod prąd!“, *Gazeta akademicka* 5-6, Vratislav, listopad 1986.
3. „Zamierzam działać jawnie. Rozmowa z Zbigniewem Romaszewskim“, *Tygodnik mazowsze* 102, 18. října 1984.
4. Padraic Kenney, „Young Workers Fuel Solidarity“, *The Boston Globe*, 4. září 1988.
5. František Mikloško, *Nebudete ich môcť rozvrátiť. Z osudov katolíckej cirkvi na Slovensku v rokoch 1943-89*, s. 130, Archa, Bratislava 1991.

6. Ján Šimulčík, *Svetlo z podzemia. Z kroniky katolíckeho samizdatu 1969-1989*, s. 111, Vydavateľstvo Michala Vaška, Prešov 1997.
7. Ján Šimulčík, *Čas svitaní. Sviečková manifestácia 25. marec 1988*, s. 24-25, Vydavateľstvo Michala Vaška, Prešov 1998. Také Timothy Garton Ash, *The Uses of Adversity: Essays on the Fate of Central Europe*, s. 218, Vintage, New York 1990.
8. Citováno in: Paweł Skrzywanek, „Historia „Dwunastki“, s. 8, rukopis ve vlastnictví autora.
9. Citováno in: Piotr Buzar, „Realizacja funkcji czasu wolnego poprzez uczestników Duszpasterstwa Akademickiego „Dominik“, s. 37-38, magisterská práce z pedagogiky, Vratislavská univerzita 1989.
10. Szymon Jakubowicz, „Wstęp, czyli kilka uwag o niezależności samorządów pracowniczych“, in: *Niezależne samorządy pracownicze*, red. Jakubowicz, s. 11, Instytut Socjologii, Varšavská univerzita, Varšava 1989. Také Jakubowicz, „Geneza i początki samorządu pracowniczego w latach osiemdziesiątych“, in: tamtéž, zejména s. 309-20.
11. *U nas* 60, 5. listopadu 1984.
12. Dopis Przemysława Bogusławského podnikové volební komisi, 12. listopadu 1984; kopie ve vlastnictví autora.
13. Zaměstnanecká rada, Polar, rezoluce 74/88, 31. srpna 1988; kopie ve vlastnictví autora.
14. Zaměstnanecká rada, koksárna, Leninovy ocelárny, rezoluce 21/III, 16. ledna 1988.
15. Rukopis ve vlastnictví autora; datováno 14.-15. června 1986.
16. Marcin Przybyłowicz, „Dlaczego Otrzeźwienie“, *Tygodnik powszechny*, 24. května 1987.
17. Jackson Diehl, „Poland's Month of Solidarity, Down the Hatch“, *Washington Post National Weekly Edition*, 23. září 1985, s. 19.
18. „W celi. Rozmowa z Magdą Góralską, działaczką Bractwa Otrzeźwienia im. Maksymiliana Kolbe“, *KOS* 21 (128), 6. prosince 1987.
19. Gabriel Szum, „Dotykálny fundament zwycięstwa“, rukopis, nedatováno (1985?), kopie ve vlastnictví autora.
20. Citováno in: kněz Jan Śledzianowski, *Towarzystwo Pomocy im. Św. Brata Alberta a bezdomność*, s. 12, Towarzystwo Pomocy im. Św. Brata Alberta, Vratislav 1995.
21. „Odezwa do polskich emerytów, rencistów i inwalidów“, Katowice, srpen 1985. Kopie ve vlastnictví autora.
22. Otevřený dopis Janu Dobraczyńskému, 13. října 1985. Kopie ve vlastnictví autora.

- Czechoslovakia and the Peace Movement*, ed. Jan Kavan a Zdena Tominová, s. 21, Palach Press, Londýn 1983.
11. „Message from the Delegates to the First Congress of the Independent Self-Governing Trade Union Solidarity“, přetištěno in: *Communist Affairs* 1 (2), duben 1982, s. 538.
 12. Citováno in: John C. Torpey, *Intellectuals, Socialism, and Dissent: The East German Opposition and Its Legacy*, s. 87, University of Minnesota Press, Minneapolis 1995.
 13. Rozhovor s Ludwigem Mehlhornem, in: Dirk Philipsen, *We Were the People: Voices from East Germany's Revolutionary Autumn of 1989*, s. 77-78, Duke University Press, Durham 1993.
 14. Christian Joppke, *East German Dissidents and the Revolution of 1989: Social Movement in a Leninist Regime*, s. 102, New York University Press, New York 1995.
 15. Björn, „Reiseimpressionen aus Polen oder Eine Lektion Zivilcourage“, *Grenzfall* 3/86. Přetištěno in: Initiative Frieden & Menschenrechte, *Grenzfall: Vollständiger Nachdruck aller in der DDR erschienenen Ausgaben (1986/87) Erstes unabhängiges Periodikum*, vlastní vydání, Berlín 1989, s. 14-15.
 16. Lynne Jones, „Time for a Change“, *END Journal* 28/29, léto 1987, s. 19.
 17. Tamtéž.
 18. *END Journal* 30, říjen-listopad 1987, s. 11.
 19. Joanne Landy, „To Defend END's Non-Alignment, We Must Oppose Admission of the Hungarian Peace Council to the Liaison Committee“, *Bulletin of the European Network for East-West Dialogue*, zkušební číslo, září 1987, s. 57-58.
 20. *Servis informacyjny Ruchu WiP* 43, 26. července 1987.
 21. Citováno in: *Tygodnik mazowsze* 211, 13. května 1987.
 22. Polly Duncanová, „A New Generation of Opposition“, *Sojourners* 16 (9), říjen 1987, s. 15.
 23. Stanisław Puzyna, „Szósta konwencja ruchu Europejskiego Rozbrojenia Nuklearnego: Coventry 15-19 lipiec 1987r.“, *Czas przyszły* 1, 1. září-15. prosince 1987, s. 38.
 24. Jan Maria Rokita, „Wolność i pokój, czyli jak zwiększyć szance pokoju w Europie“, *Czas przyszły* 1, 1. září-15. prosince 1987, s. 20-21.
 25. Ruch „Wolność i Pokój“, *Seminarium pokojowe w Warszawie 7-9.V.87. Dokumenty*, Varšava 1987, s. 31.
 26. „Independent Voices, East and West, Speak Out Against Reagan's Nicaragua Policy“, *Peace and Democracy News* 2 (2), léto-podzim 1986, s. 14-15.

27. Janusz Onyszkiewicz, citováno in: Duncan, „A New Generation“, s. 18. Viz „Bezpieczeństwo uparte na solidarności – projekt do dyskusji“, in: *Seminarium*, s. 22-23.
28. Citováno in: Gillian Wylie, „Social Movements and International Change: The Case of Détente from Below“, *International Journal of Peace Studies* 4 (2), červenec 1999, s. 72.

KAPITOLA ČTVRTÁ: NOVÁ POLITIKA KONKRÉTNÍ GENERACE

1. Václav Havel, „Setkání s Gorbačovem“, in: *Do různých stran*, s. 170.
2. Tamtéž, s. 171.
3. „Dopis Michailu Gorbačovovi“, dokument 20/87, 23. března 1987, in: *Charta 77, 1977-1989. Od morální k demokratické revoluci*, s. 324-26.
4. Adam Michnik, Józef Tischner a Jacek Żakowski, *Między panem a plebanem*, Znak, Krakov 1996; Havel, „Setkání s Gorbačovem“, s. 171.
5. *Biuletyn WiP* 7-8, 26. dubna 1987, s. 9-11.
6. Vjačeslav Čornovil, in: *Ukrajinskij Visnyk* 9-10, říjen-listopad 1987, reprint Smoloskyp Press, Baltimore 1988, s. 313.
7. T. Steckiv, „Predtecha Tovarystva“, *Postup* 12, říjen 1989, s. 2.
8. Valentyn Stecjuk, „Istorija Tovarystva Leva“, rukopis, 1999, s. 3.
9. Tamtéž, s. 5.
10. Tamtéž.
11. Valentyn Stecjuk a Myron Kolodko, „Ekologična karta Dnistra“, in: *Na varti Dnistra*, Tovarystvo Leva, Lvov 1996, s. 75-96.
12. Stecjuk, „Istorija Tovarystva Leva“, s. 8.
13. Gregor Tomc, „Militarization of Society“, *Information Booklet: Peace Movement in Yugoslavia* 2 (3), srpen 1986, s. 17-18.
14. Slavenka Drakulić, *The Balkan Express: Fragments From the Other Side of the War*, Harper and Collins, New York 1993, s. 12.
15. Mastnak, e-mailová korespondence, 11. července 2000.
16. *Information Booklet* 2 (3), srpen 1986, s. 7-8.
17. Marko Hren, „Action: Give Children a Chance“, *Information Booklet* 2 (1), leden 1986, s. 11-13.
18. Vlasta Jalušič, „The Proposal for Obligatory Military Training for Women to Be Withdrawn“, *Information Booklet* 2 (1), leden 1986, s. 6-8.
19. „What Is on with Conscientious Objection to Military Service (CO) Recognition in Yugoslavia?“, *Information Booklet* 3 (1), leden 1987, s. 39-41.

- Tomc, „Alternative Politics: Example of the Initiative for Civil Service“, *Information Booklet* 3 (2), červen 1987, s. 22.
- Gregor Tomc, „AC/BC“, *Information Booklet* 2 (3), srpen 1986, s. 30.
- Rozhovor s Kövérem in: Katalin Bossányi, *Szólampóba. Beszélgetések az alternatív mozgalmakról*, Budapešť 1989; rozhovor s Orbánem in: *Ellenzéki karakaszta. Portrévázlatok*, ed. Anna Richterová, Budapešť 1990, s. 77.
- Rozhovor s Kövérem in: *Szólampóba*, s. 69.
- Viktor Orbán, „Recapturing Life“, *Across Frontiers* 4 (2-3), jaro-léto 1988, s. 34-35.
- István Kovács, „Kontakty węgierske Wacława Felczaka w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych“, in: *Polskie lato, węgierska jesień. Polsko-węgierska solidarność w latach 1956-1990*, eds. Czaba Kiss Gy. a Konrad Sutarski, Budapešť 1997, s. 147.
- Přetištěno in: *Fidesz News* 1 (1), 1989, s. 4-5. Zdůrazněno v originále.
- Revolver revue* 11, 1988, nestránkováno.
- Informace o Chartě* 77, 10 (5), 1987, s. 9-13. Dokument Charty 77 27/87.
- Bulletin Nezavislé mírové sdružení – Inicijativa za demilitarizaci společnosti* (dále *Bulletin NMS*) 1, květen 1988, s. 2-4.
- Tamtéž, s. 7-8.
- Rudolf Vévoda, „Nezávislá mírová sdružení“, rukopis, s. 22.
- Bulletin NMS* 5, leden 1989, s. 9-10; Vévoda, „Nezávislá mírová sdružení“, s. 58, 41.
- „Pomoc lesům v Jizerských horách“, *Bulletin NMS* 4, listopad 1988, s. 18.
- Bulletin NMS* 19, červen 1989, s. 16-17.
- Rob McRae, *Resistance and Revolution: Vaclav Havel's Czechoslovakia*, Carlton University Press, Ottawa 1997, s. 97.
- Milan Otáhal a Miroslav Vaněk, *Sto studentských revolucí: Studenti v období pádu komunismu – životopisná vyprávění*, Nakladatelství Lidové noviny, Praha 1999, s. 565-66.
- Citováno tamtéž, s. 133.
- Tamtéž, s. 406.
- Tamtéž, s. 135, 623.
- Tamtéž, s. 281, 286.
- Šimon Pánek, citováno tamtéž, s. 641.
- Tamtéž, s. 842.
- Tamtéž, s. 801.
- Tamtéž, s. 285.
- Tamtéž, s. 803.
- Mejstřík, citováno tamtéž, s. 149.

PÁTÁ KAPITOLA: JAK ŠMOULOVÉ PŘEMOHLI GARGAMELA

1. Přetištěno in: Alicja Grzymalska „Pomarańczowa Alternatywa, czyli jak śmiechem można zabić przeciwnika“, magisterská práce z historie, Vratislavská univerzita 1993.
2. Tomas Jerz, „Młody Wrocław“, *Most* 18 (duben 1988).
3. „Rozmowa s Krzyskiem Jakubczakiem (Jakubem): Nie lubię uczniów najlepszych ze wszystkiego“, *Szkola* 6 (43), 15.-30. února 1988.
4. Fydrych a Dobosz, *Hokus-Pokus*, s. 48.
5. Tamtéž, s. 66-69.
6. Slavenka Drakulić, *How We Survived Communism and Even Laughed*, s. 66-75, 124, Harper Collins, New York 1993.
7. Timothy Ryback, *Rock Around the Block: A History of Rock Music in Eastern Europe and the Soviet Union*, s. 112, Oxford University Press, New York 1990.
8. Oleg Olisewicz [Oleh Olisevyč], „Listy ze Lwowa“, *Czas przyszły* 3-4, podzim 1988-zima 1989, s. 9.
9. Tamtéž, s. 5.
10. P. S., „Pogulajcie, chłopcy, do trawna“, *Ukrajinskij visnik* 9-10, s. 527, reprint, New York 1987.
11. Olisewicz, „Listy ze Lwowa“, s. 11.
12. Otáhal a Vaněk, *Sto studentských revolucí*, s. 279-80.
13. „Mírová demonstrace mládeže k 5. výročí smrti J. Lennona“, *Infoch* 9 (1), 4. prosince 1985-7. ledna 1986, s. 8-10.
14. Ota Veverka, „Do zobaczenia za rok“, *Biuletyn informacyjny Solidarności Polsko-Czeskosłowackiej* 10-12 (1989), s. 17.
15. „Základní prohlášení Mírového klubu Johna Lennona“, *Bulletin NMS* 6 (únor 1989), s. 15.
16. *Szkola* 2 (28), 1.-15. prosince 1986.
17. „Rozmowa z Krzyskiem Jakubczakiem“.
18. *Szkola*, zvláštní vydání, nedatováno (září 1988).
19. Ján Šimulčík, *Zápas o naději. Z kroniky tajných knázov 1969-1989*, s. 78, Vydavateľstvo Michala Vaška, Prešov 2000.
20. *Staszek*, 3, 7 (19), 22. dubna 1988.
21. *Wolne związki. Pismo NSZZ „Solidarność“*, Bydhošť, 27, 28. června 1988, a 29, 19. října 1988.
22. *Obserwator wielkopolski*, Poznaň, 119, březen 1988.
23. *QQRYQ* 10, nedatováno (podzim 1987).